

Юрій Ступницький

СПОГАДИ ПРО ПЕРЕЖИТЕ

ЛІТОПИС УПА, БІБЛІОТЕКА, ТОМ 1

LITOPYS UPA
Library – vol.1

Yurii Stupnyts'kyi

MY PAST LIFE

Editor: Oleksander Vovk

Preface and Summary in English

Літопис Української Повстанської Армії
Бібліотека — том 1

Юрій Ступницький

СПОГАДИ ПРО ПЕРЕЖИТЕ

Редактор: Олександр Вовк

З передмовою й англомовним резюме

У книзі представлені спогади автора - волиняка, що оповідає про свою родину та переживання від юнацьких років (кінець 30-х рр.) до виходу з ув'язнення в середині 50-х рр. ХХ ст. Він є сином начальника штабу УПА полковника Леоніда Ступницького, разом з яким у 1943 р. пішов у повстанську армію. Там автору довелося навчатися у старшинській школі «Дружинники», бачити багатьох повстанських командирів, брати участь у бойових акціях. Після арешту в 1944 р. він поневірявся по сталінських тюрмах і таборах Радянського Союзу.

The book contains memoirs of an author who hails from Volyn region, that describe his life experience from youthful years (end of 1930s) to his release from the Soviet concentration camps in mid 1950s. He is a son of Col. Leonid Stupnyts'kyi, Chief-of-Staff of the UPA, who together with his father have joined the underground in 1943. He was trained in the UPA Officers' Training School "Druzhynnyky", met a number of the underground commanders, and took part in many military actions. After arrest in 1944 he suffered persecution in many Soviet jails and concentration camps.

На 1-й сторінці обкладинки:
Повстанці на Рівненщині. Фото 1947 р.

ISBN 966-02-1345-X (Україна)
ISBN 0-920092-56-X (Canada)

© «Літопис УПА», 2000
© Litopys UPA, 2000

Фундаторами цієї книги
є
П-во Ірена та Олесь Михалюки
(Філадельфія, США)

КАРТОСХЕМА РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

територія описаних у книзі подій

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Спогади Юрія Ступницького — це автобіографічна розповідь-хроніка про п'ятнадцять років життя автора, — точніше, від вересня 1939 р., коли Червона армія «визволила» західні області України, до березня 1954 р., коли його звільнили з колимських таборів ССРСР. До того, згадані півтора десятки років дають свідчення не тільки про один період в житті однієї української людини. Це також в неменшій мірі розповідь про шляхи, якими доля судила пройти мільйонам людей українського роду в умовах Другої світової війни і, передусім, німецької та московської окупацій України. А що війна точилася головним чином на території України, то вона принесла українському народові смерть мільйонів його синів і дочок, масове знищення його матеріальної і духовної культури. Але гинули ті люди в боротьбі проти двох поневолювачів і у глибокій вірі в праві українського народу бути господарем своєї землі. В такому плані спомини Юрія Ступницького є першоджерельним матеріалом для дослідників найновішої історії України. А розповідає автор про все живо і цікаво, наче дуже багато фактів, показує живих людей і, таким чином, робить читача наче співучасником, свідком подій.

Ось так, пам'ятної «золотої» осені 1939 р. 16-літній Юрко Ступницький повертається до своєї гімназії в Острозі на Волині, щоб продовжувати свою середню освіту, і відразу помічає серйозні зміни. Він пише: «Все стали викладати українською мовою. Польська мова і латина вилучалися. Почали вивчати російську мову. З'явилися нові викладачі. ... Було забагато зібрань, мітингів, часто робили культпоходи в кіно. Вчилися ми, то вчилися українською, але всі інші заходи, до найменших дрібниць, проводились російською мовою». І далі автор згадує: «Вже через кілька днів після приходу Червоної армії з'явилася нова влада... Першими в жорна НКВД попали польські осадники. Через деякий час почали по одному забирати свідоміших українців...»

Батько Юрія, Леонід Ступницький, був колишнім полковником армії УНР і учасником двох її Зимових походів, отже, був свідомий, що НКВД швидко постукає в його двері, тому рішився йти на захід, в німецьку частину окупованої Польщі. З собою він взяв старшого сина, Юрія, а молодший Сергій залишився з мамою і бабунею.

Ступницьким не пощастило, їх перехопили радянські прикордонники. Батька засудили на п'ять років таборів за нелегальну спробу перейти кордон, а сина, як малолітнього, звільнили. Юрко повернувся в Острого, але рідних вже не застав, — їх вивезли в Казахстан. Залишившись сам без рідні, він спробував перейти на Захід, але попав в руки Гестапо, чи т. зв. Зігергайтсдінс. Його посадили на кілька тижнів насамперед до в'язниці в м. Седльце, а відтак на т. зв. Пав'ячку, себто

в'язниці у Варшаві, а там, після наступних тижнів, призначили на транспорт примусових робітників у Німеччині. Врятували його люди з Українського Допомогового Комітету у Варшаві і спрямували до Холма, де він відновив середньошкільне навчання. Автор тепло згадує своє навчання в Холмі: «Холмська гімназія була справжньою кузницею української науки для нашої молоді. Серед гімназистів панувало духовне піднесення. Всі культурні, освітні та патріотичні заходи, які проводилися в її стінах між ними, ми виконували охоче і з радістю. Ми були згуртовані одним українським духом, бо усвідомлювали, що ми є дрібними клітинками нації, яка прямує до побудови незалежної Української Держави».

За кілька тижнів після того, як 22 червня 1941 р. німці напали на СРСР, автор дізнався про те, що в результаті воєнних подій його батько вийшов на волю і працює начальником українського військового вишколу. Вони зустрілись у Рівному. Юрій рішився повернутися до Острога, щоб закінчити гімназію, але німці швидко зайняли будинок школи для війська, що, як скоро стало відомо, збігалось з німецькими планами не давати багато освіти «тубільцям».

Автор пише про становище на Волині на переломі 1942 і 1943 рр.: «В Україні ставало щораз більш неспокійно. Німецькі окупанти показували своє звіряче обличчя. На селян накладали непосильні контингенти, молодь забирали на примусові роботи до Німеччини. Хто чинив опір, того німці заарештовували і навіть знищували. Першими в бої з німцями вступила «Поліська Січ» Тараса Бульби-Боровця. Поки що їх дії були в межах невеликого регіону Полісся. Восени 1942 року сформувалися перші партизанські загони УПА, які почали давати відсіч окупантам. Німці скаженіли, почали палити села, людей заганяли до церков або клунь і палили живцем.»

«На середину літа 1943 року, — продовжує автор, — згідно з вказівками центрального Проводу ОУН на Північно-західних українських землях (Волинь і Полісся) була створена Головна Команда УПА (ГК УПА) разом з її складовою частиною головним військовим штабом УПА. Головним Командиром УПА став Дмитро Клячківський (мав псевдонім «Клим Савур»), а його батька, полковника Ступницького, під псевдонімом «Гончаренко», призначено шефом військового штабу. ... Майже одночасно з цим почала формуватися старшинська (юнацька) школа - сотня «Дружинників». ... Командиром сотні «Дружинників» був призначений поручник «Горинь» (Лев Крисько)...». Автор також став дружинником. Він розповідає про «перше бойове хрещення» «Дружинників» у зударі з червоними партизанами біля Великого Стидина, про їх кількагодинний бій з батальйоном червоних партизанів під час маршу до Цуманського лісу, про бої сотні командира «Цигана» з німцями. Також розповідає про визволення в'язнів Кременецької тюрми, яке у лютому 1943 р. здійснив відділ УПА під командою «Крука», після чого пішла до лісу частина кременецької поліції. Інша частина поліції була підпорядкована прововоді полковника Мельника і пішла в ліс дещо пізніше.

Про «Поліську Січ» автор каже, що вона діяла сепаратно проти німців і комуністів і, що Бульба відмовився підпорядковуватися одному командуванню

УПА. Він пише: «Для того, щоб підпорядкувати Бульбу командуванню УПА, до розташування його штабу було скеровано відділ УПА. Хто з бульбівців захотів, той перейшов до лав УПА, хто не захотів, той вільно пішов додому. Із штабу Бульби добровільно перейшли в УПА: полковник Іван Литвиненко, полковник Микола Омелюсік. Їх відразу зарахували до штабу УПА. Третій полковник, Савченко, не захотів переходити до УПА і вільно поїхав додому».

У січні 1944 р., як наближалася Червона армія, головний штаб УПА на Волині був ліквідований і його перенесли до Галичини, а Леоніда Ступницького призначили командиром самооборони. На прохання батька, до його охорони призначено сина Юрія. Вирішено було також перенести старшинську школу в Карпати. З нею у рейд вирушили і Ступницькі. Під час переходу півднем Волинської області вони розпрощалися з школою і почали проводити вишколи самооборони для місцевих провідників підпілля. А були це терени, які в тому часі поступово опанували війська Червоної армії та НКВД. Розпочалися облави проти учасників національно-визвольного руху. Ступницькі змушені були пробиватися в район дії більших відділів УПА в Кременецьких лісах, але все ж потрапили в облаву. Батька, як, мовляв, «старика», відпустили, а Юрія забрали до воєнкомату порядком мобілізації молодих людей для висилки на фронт.

Новобранців, серед яких знайшовся Юрій, ешеленом вислали до Чкалова, колишнього Єкатеринбургу, куди вони прибули щойно за тиждень. Почали військовий вишкіл, який мав тривати 2-3 місяці, але для автора він закінчився багато скоріше, 24 червня 1944 р. його викликали до місцевої станиці військової контррозвідки Червоної армії «Смерш». Там слідчий відрізав ножицями його пагоні, зняв зірку з пілочки і повідомив, що він заарештований за обвинуваченням у «зраді батьківщини» (стаття 58 Кримінального кодексу). Конкретно йому закидали участь в УПА та ведення антидержавної агітації. Привели до очної ставки трьох свідків, з яких перший, також як і автор, заперечив знайомство, другий не був певен, третій, плутаючись, зізнався проти Юрія. А оскільки Юрій загалом не заперечував вину, то слідства не продовжували. Тільки згодом повідомили його, що засуджений на 10 років.

При кінці червня автора і групу інших в'язнів повезли етапом у Соль-Ілецьк, а звідтам у грудні 1944 р. до пересильної тюрми в Бузулуку. Там вибрали 44-х в'язнів і повезли в Челябінськ. «Годували нас дуже погано, — пише автор, — на перший день був шматок хліба і кип'яток, а далі раз у день шматок сухаря і кип'яток. В Челябінськ приїхали 31 грудня. Нас відчепили від ешелону і поставили на запасну колію... давали нам по маленькому шматочку сухаря, а в останні дні взагалі нічого. В результаті того ми бачили, як кожного дня виносили трупи наших померлих товаришів. Десь під Новий рік за старим стилем привезли нас у Новосибірськ. Вийшло нас із вагону 34 чоловіки, а десять поглинули безмежні простори Сибіру.»

А в тім, автора та інших в'язнів, які вижили у виснажуючих до краю етапах і пересильних в'язницях, чекала ще невільнича праця на копальнях і фабриках. Отож, тиждень після побуту в Новосибірську, сформувався транспорт до Маріїнська, де в'язнів, переважно українців, зустріла насамперед приємна

несподіванка: коли вони вивантажувалися з вагонів, замість звичної московської лайки наглядачів, вони почули українську мову сержанта з конвою: «Хлопці, глядіть, щоб ви не померзли! Мороз сьогодні дуже сильний». Автор коментує: «І тут я зрозумів, що не все ще втрачене. Проклята тоталітарна людиноненависницька комуністична система не змогла вбити в усіх наших українцях сумління. Менше здивувало мене те, що сержант говорив українською мовою. Нерідко зустрічалося, що наші українці, особливо східняки, говорили українською мовою».

З Маріїнська в'язнів спрямували до транзитного табору Марраспред. Там вони пройшли медичний огляд. Коли лікарі побачили ходячі скелети в'язнів, послали їх на три тижні на лікування і відживлення. Після того автор потрапив на працю до прядильного, а згодом і паперового цехів.

В таборах примусової праці автор зустрічав доволі часто українців — вояків УПА і членів ОУН. Всі вони старалися собі взаємно допомагати, на що однак швидко звернули увагу катєбісти і «придумали, — як, каже автор, — загнати нас у самі найбільш віддалені табори і там створити такий режим, і таку каторжну працю, яку мало б хто витримував». Далі автор продовжує: «Влітку 1948 року викликали нас на етап, насамперед воїнів УПА і членів ОУН, а також свідомих українців. Зібрали всі ці жертви в Марраспред, загнали в ешелони пульманів і повезли на схід. І так ми доїхали до Красноярська... в транзитний табір... Нас розмістили в одній із зон, разом з побутовиками. І відразу блатні, нацьковані чекістами, кинулись на нас з метою пограбування. Але досить швидко вони отримали належну відсіч, коли на чолі нашої «самооборони» став колишній капітан підводного човна Писаренко. Блатних відчутно побили і розігнали. Вони всі побігли на вахту проситися, щоб їх від нас забрали. В нашій зоні запанував спокій».

Автор продовжує: «Через декілька днів, нас «построїли» в довгезелні колони і повели на берег Єнісею, де повантажили в трюми барж, і ми попливли вниз за течією річки прямо на північ. Пливли біля 10-ти днів... В Дудінці пристали ми до берега... повантажили у вузькоколіїні товарні вагони... Відстань ... від Дудінки до Норильська біля 120 кілометрів. А проїхали ми її десь за 14 годин... Ми прибули туди на початку серпня, всю добу було видно, бо сонце не ховалося за обрій. Норильськ знаходиться за полярним колом. Через два дні ми пішли на роботу. Основна робота — це розробка відкритим способом родовища поліметалевих руд... Робили ми по 12 годин без вихідних... не один раз нам чекісти говорили: «Нам нужна ваша мука, а не робота». Багато слабших людей там і гинули... Я пробув у Норильську п'ять років... А зима починалася на початку вересня... взимку морози сягали -50°—55° С.

Коли в березні 1953 р. помер Сталін, в'язні ССРСР сподівалися на зміни, а в окремих таборах, як у Норильську, самі брали долю в свої руки. Автор розповідає, як 1 червня 1953 р. в'язні не вийшли на роботу, створили страйковий комітет, висунули ряд вимог про 8-годинний робочий день, краще харчування, необмежене листування, відмову переговорювати з місцевою адміністрацією та готовність переговорювати тільки з комісією ЦК з Москви. На третій день страйку таборова влада спробувала зламати страйкарів силою і на майдан, де були зібрані страйкуючі в'язні, вступили колони вояків

з оголеними багнетами. Автор пише: «Коли солдати були на відстані двох-трьох кроків від юрби, вийшов один старий чоловік, який розхристав на собі одяг, оголив груди і вигукнув: «На синок, коли!» А солдат, який ішов на цього в'язня, випустив з рук кріса на землю, і у нього пішли сльози з очей. Лава червонопогонників знігилась і зупинилась. Після короткої мовчанки, пролунала команда: «Відставити! Вернутись на вихідні позиції!». На другий день приїхала комісія ЦК з Москви і прийняла всі вимоги в'язнів. А страйкували в тому самому часі також інші табори навколо Норильська.

Але швидко після страйку чекісти почали поступово вибирати активних учасників страйку і розсилати їх по різних таборах. Так для автора почався його шостий етап. Вибрану групу в'язнів повезли на Колиму, насамперед через Красноярськ, а далі по трансибірській магістралі в сторону Тихого океану до міста Комсомольськ-на-Амурі і далі до Ваніно. «Наш етап, — каже автор, — нараховував кілька тисяч чоловік. Всі ми, норильчани, були відібрані чекістами і названі «зачинщиками» минулого страйку». Там, до речі, автор зустрів серед в'язнів видатного українського історика Михайла Антоновича, який мав 25-літній вирок і згодом загинув на Колімі.

А етап рухався далі попри Сахалін і через Охотське море в Магадан, а звідти по колимській трасі до місцевості Утіний Стан, де автор почав працювати на золотопереробній фабриці. Там чекісти намагалися завести старі порядки, зокрема номери на одязі, замикання бараків на ніч, але ті намагання в'язні зривали. Норильський страйк давав себе відчутти, і це кагебісти усвідомлювали.

Юрія Ступницького звільнили в березні 1954 р., після десятирічного ув'язнення, але перші «вільні» три з половиною роки він мусів жити на Колімі під постійним наглядом чекістів. Згодом працював у Кривому Розі, на Полтавщині, а від 1990 р. жив у Кременці.

Щойно у 1992 р. він дізнався про деталі смерті батька — полковника Леоніда Ступницького. Ще 5 серпня 1944 р. він жив у кривці разом з двома вояками УПА. Всі вони застрілилися після того, як їхній бункер розкрили кагебісти і намагалися взяти їх живими,

У 1993 р. Юрій віднайшов свого молодшого брата Сергія, якого, як малолітнього, польська влада перевезла до Польщі, де він здобув вищу освіту, професію і працював у дипломатичній службі польської держави. Мама і бабуся автора померли на засланні ще у 1942 та 1944 рр.

Словом — це були життєві шляхи однієї української родини, що могли б стати надхненням для талановитого художнього оформлення. Це також, як сказано на початку, першоджерельний матеріал для дослідника. Спогади Ю. Ступницького дуже актуальні сьогодні в Україні, коли створюється враження, що її громадяни призабули про злочини комуністичного тоталітаризму і про долю України в московській імперії.

Жовтень 1999р.

Мирослав Прокоп

Юрій Ступницький (Ковальчук)
Фото 1993 р

Юрій Ступницький

СПОГАДИ ПРО ПЕРЕЖИТЕ

Тиху Волинську землю поволі огортав вечірній морок. До кінця наближався день 16 вересня 1939 року. Десь на заході, і трохи ближче, на західних землях Польщі, палала війна. Німці досить швидко посувалися на схід і підкоряли собі все нові й нові частини польської території. Про війну в нас нагадували хіба що тільки біженці, яких чимраз ставало все більше й більше, їм далі йти було нікуди.

Наше місто Острог розташоване біля самого кордону радянської імперії. Напроти нашої вулиці кордон проходив по річці Вілії на віддалі не більше кілометра. Далі було видно більшовицьку заставу, а ще далі — сосновий ліс.

У нас за садом, на горбку біля клуні, була велика скирта соломи. На неї ми видряпувалися вчотирьох: батько, двоє сусідів- братів — Аврам і Клим, а також я, шістнадцятирічний хлопець. Зі скирти було видно, як за кордоном, за лісом, палахкотіла велика заграда й було чути, правдоподібно, гуркіт моторів. Ми вже тоді знали, що біснுவатий фіурер почав загравати з більшовиками, але про наміри останніх нам ще нічого не було відомо. Проте наші здогади зійшлися на тому, що більшовики, мабуть, також приєднаються до німців і візьмуть участь у розподілі Польщі. Ми ще говорили про те, що принесе нам, українцям, Друга світова війна. Поки що ясно було одне: Польща буде знищена. Але на світовій шахівниці залишалися ще великі фігури: німці з італійцями, західні союзники і, правдоподібно, червона Москва. Німців ми ще не бачили, але зі слів біснуватого фіурера, які він написав у своїй книжці «Майн кампф», що слов'яни — це гній для німецького народу, було ясно, що на сході вільних людей не буде, а будуть тільки раби і мертві.

Леонід Ступницький
м. Острог, 1923 р.

Західні союзники Україною й нашим народом не цікавилися абсолютно. Від них цього разу чекати було нічого. Залишалась одна велика шахова фігура — більшовики. От цих ми знали добре, особливо тих, що жили біля кордону. Нам було відомо, що штучно створений московсько-більшовицькими ватажками голодомор у 1932-33 роках знищив від 6 до 8 мільйонів українців. Ми знали, що українська інтелігенція, знищена НКВД, а це — письменники, поети, науковці, діячі культури — інтелект України. А ще до того варто додати масові виселення українців до Сибіру, Казахстану на Далекий Схід. Отже, чекати від цих новітніх вандалів можна було тільки зла.

Ми жили в Острозі. Тут мій батько, Леонід Венедиктович Ступницький, у 1922 році оженився і заснував сім'ю. Мама моя, Лідія Федорівна Беднарська, тоді ще вчителювала. 17 грудня 1923 року народився я, старший син Юрій, а 5 січня 1932 року народився молодший брат, Сергій. З нами жила бабуня, Феодосія Лаврентіївна Беднарська. Ми займали одну половину хати, другу — родина маминого брата Олександра, співробітника

**Юрій Ступницький
з братами Сергієм (стоїть)
і Богданом (сидить праворуч)**
м. Острого, 1935 р.

Українбанку. Дядько Олександр помер якраз перед війною у 1938 році.

Ми мали свою бібліотеку, в якій були «Історія України-Русі» Миколи Аркаса, збірка творів Адріана Кашенка, «Волинь» і «Марія» Уласа Самчука, «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського, «Із Соловецького пекла на волю» Голинського, деякі твори класиків і багато нових творів та публікацій із останніх визвольних змагань, і, звичайно, настільна книжка — «Кобзар» Тараса Шевченка.

Ще з дитинства прикипів я до тих книг. Імпонувала мені література козацької доби і новітніх визвольних змагань. Паралельно з цим я вивчав «Історію України-Русі» Миколи Аркаса. Крім того дуже любив слухати, коли сходилися старі вояки й починали згадувати стару бувальщину, надто фронтову. Особливо цікаво й майстерно виходило це в батька. Із його розповідей я довідався, що він родом із колишньої Київської губернії, Сквирського повіту, села Романівка, з багатодітної сім'ї, в якій було 6 синів і одна донька. Майже всі діти мали вищу освіту. Дід Венедикт

на той час був свідомим українцем, входив до гуртка народників, які збиралися у Тадея Рильського. Батько народився в травні 1892 року. Гімназію закінчив у Сквирі, далі вчився у Київському університеті на агрономічному факультеті.

Перед Першою світовою війною, з четвертого курсу університету, батько пішов у царську армію, служив у кавалерії. Під час війни воював на Галицькому фронті. Мав багато бойових нагород, серед яких найціннішою вважав солдатський Георгієвський хрест. Це був рідкісний орден, який вручався офіцерові на прохання солдатів. У царській армії батько дослужився до звання штаб-ротмістра.

З 1918 року батько в армії УНР, брав участь в обох Зимових походах. Після Другого зимового походу в кінці 1921 року останні загони армії Юрія Тютюнника перейшли радянсько-польський кордон і скілали зброю в Польщі.

Ми жили в Острозі, батько працював агрономом на Бабинському цукровому заводі, вирощував цукрові буряки, головню в Гоцанському районі. П'ять днів перебував на плантаціях, а на суботу й неділю приїздив в Острог до сім'ї. Крім своєї основної роботи батько постійно спілкувався з селянами, розвиваючи їхню національну свідомість. Завдяки цьому багато селян ставали свідомими українцями. Ще й досі можна знайти в тому районі багато людей старшого віку, які шанують батькову пам'ять за просвітницьку роботу і людяність.

Я вчився в Острозі в загальноосвітній школі (поляки називали її *повшехною школою імені Станіслава Сташиця*). Після закінчення 6-го класу склав іспити і вступив до 1-го класу Острозької змодернізованої гімназії (нового типу). У 1939 році я навчався в 4-му класі гімназії, а мій молодший брат Сергій пішов до 1-го класу загальноосвітньої школи.

Яскраво пригадую зламний для нас день 17 вересня 1939 року. Вранці ми побачили, як лугом стрілецьким рядом від кордону йшли в наш бік солдати Червоної армії. Пізніше по нашій вулиці проїхала колона вантажних авт, артилерія, обоз... Після сніданку я пішов з товаришами до міста. Там було багато червоноармійців. Усі вони були бідно умундировані, худі й бліді. Частина вояків носила на головах будьонівки — такі шапки з «громовідводами». Це виглядало досить кумедно, наче карикатури. Супроти польської армії вони мали вигляд жебраків. Біля адміністративних будинків стояли застави з кулеметами. Старшини відрізнялися новими сірими плащами. Багато пошкод-

женої техніки стояло на узбіччях доріг, в тому числі й танки. На чолі кожного відділу війська йшло двоє старших: один командир, а другий політрук. Це створювало видимість двовладдя. Всі польські поліцаї, деякі солдати й “стшельці” були інтерновані. Після обіду нова влада безплатно стала крутити в кіно-театрах і деяких залах советські фільми.

З понеділка ми пішли до школи. Дуже швидко з’явився новий директор школи, капітан советської армії Андрійченко. Все стали викладати українською мовою. Польська мова і латина вилучалися. Почали вивчати російську мову. З’явилися нові викладачі. Більшість польських вчителів зникла. У навчанні відчувався натиск на фізико-математичні предмети, натомість занедбувалися гуманітарні науки. Було забагато зібрань, ітингів, часто робили культпоходи в кіно. Вчитися ми, то вчилися українською мовою, але всі інші заходи, до найменших дрібниць, проводилися російською мовою.

Вже через кілька днів після приходу Червоною армією з’явилася нова влада — перший секретар райкому Побережний, начальник НКВД Бутилкін і багато інших. Знаючи з преси і літератури, що таке НКВД і його криваві дії, я став задавати батькам питання:

— Що будемо робити далі?

Я переконував їх, що треба перебиратися до німецької зони окупації Польщі, бо інакше нас знищать. Такі запитання і пропозиції повторював декілька разів, але проти такої альтернативи була мама. Вона не хотіла залишати насиджені місця і її хативнезнане.

Першими в жорна НКВД попали польські осадники. Через деякий час по одному стали забирати свідоміших українців, особливо колишніх емігрантів, яких досить багато покинуло Радянський Союз і поселилося в Польщі.

І ось одного суботнього вечора на початку березня 1940 року батько тільки приїхав додому, почав вечеряти і ходити по кімнаті туди й назад, поглядаючи у вікно. Враз тихо скрикнув:

— Оце, мабуть, за мною прийшли!

Тато кинувся на кухню й перейшов у другу половину хати. Ми жили на тій половині, що була ближче до вулиці. І справді, хтось задзвонив у вхідні двері. Я в той час лежав на канапі в першій кімнаті, потім зірвався звідти, схопив постіль, запхав її в шафу і ліг на батькове ліжко, яке було в спальні. Мама пішла до вхідних дверей, запиталася, хто там, і відкрила. Зайшло двоє

молодих людей у цивільному, третій залишився на вулиці. Один з тих, що зайшли, запитався:

— Таваріщ Ступніцькій дома?

Мама цілком спокійно відповіла, що немає, ще не приїхав, але миждемо його. Вони перемнулися з ноги на ногу й спитали:

— Апасматреть можна?

Мама відповіла ствердно. Тоді вони зайшли в спальню, показуючи на ліжко, на якому лежав я, і спитали:

— Кто ето?

Мама відповіла, що син. Тоді вони припідняли ковдру і переконавшись, що це так, показали на дитяче ліжечко, де спав мій молодший брат Сергій, і спитали:

— А ето кто?

Мама відповіла, що молодший син. Після цього вони стали відходити, мама запиталася, чи має передати щось чоловікові, як він приїде. Вони наказали не говорити нічого і вийшли з хати. Ми дивилися у вікно і бачили, як всі троє пішли в напрямку до міста. Тато через деякий час вийшов у двір, далі в сад, переліз через паркан і пішов до сусіда Кліма. Наступний день пройшов спокійно, а ввечері ми попросилися. Я тоді й не думав, що бачу маму і бабуню востаннє.

Сусід Клим запряг коней у воза, і ми поїхали в темну ніч, манівцями через Межирицькі Гаї на шлях, що вів до Здолбунова й до Мізоча. Ніч була хмарна, на землі лежав туман і це сприяло нашій втечі. Десь біля півночі, коли ми проїжджали через село Гільчу, раптом відкрилися двері клубу й на вулицю висипала юрба п'яних людей на чолі з п'яним більшовиком, який учепився за воза і загорланів:

— Кто такіє, куда прьоте?

Тато відповів, що їдемо на станцію, веземо хворого хлопця до Львова. Більшовик ніяк не хотів відчепитися. Але, на наше щастя, хтось з юрби покликав його і сказав:

— Відчепись від них, підемо доп'ємо, там ще залишилася пляшка!

Це подіяло, більшовик вилаявся і пішов за юрбою. Ми зітхнули з полегшенням і поїхали далі. Над ранок ми доїхали до станції Озеряни. Але там довелося чекати аж до вечора, бо тільки тоді йшов поїзд до Львова. Взявши в касі квитки, ми на ранок щасливо дісталися до міста.

У Львові ми зупинилися у нашого знайомого, острозького земляка, й через наших знайомих студентів почали наводити

контакти з галицькими студентами, що жили поблизу тепер прикордонної річки Сян. Через кілька днів хлопці повернулися з-понад Сяну, прийшли до нас і сказали, що ще місяць тому кордон можна було перейти легко. Але тепер більшовики кругом поукріплювали застави і стережуть дуже пильно. Перейти його там неможливо. Те ж саме сказали хлопці з Рава-Руського напрямку. Надії наші змаліли. А у Львові почалися масові облави й арешти. НКВД не спало. Лишатися нам далі у Львові та наражати себе і нашого гостинного господаря на небезпеку було нерозважно. Взяли квитки на Білостоцький поїзд і над ранок залишили Львів. Ми їхали в незнане. Вранці, коли вже добре розвиднілося, побачили в Кам'янці Струмиловій товарні вагони, завантажені людьми і їх бідним скарбом. Жорстока тоталітарна система вивозила оцих нещасних на неосяжні, малозалюднені простори «неісходімій Сибірі». Стиснулися наші серця і батько прошепотів спільну думку для нас обох думку:

— А що, як і наших так само вивозять?!

А тим часом поїзд віз нас все далі і далі на північ.

За Берестям розговорилися з місцевими людьми й довідалися, що з Більська-Підляського можна автобусом доїхати до Цехановця. А звідти до ріки Буг 15-16 кілометрів. У Більську ми висіли з поїзда. Я присів на лавчину біля аптеки, наче чекав на виготовлення ліків, а батько пішов на ринок, там довідався де є автостанція. Пішли туди, взяли квитки до Цехановця і сіли в автобус. Різні люди їхали в автобусі. Нашу увагу привернув один єврей, фактично не він сам, але його поведінка. Він сидів збоку на першому місці і безцеремонно розглядав усіх пасажирів. Видно було, що багатьох він знав. Декілька раз його погляд зупинявся на нас. Вже добре стемніло, коли ми доїхали до Цехановця і зупинилися в місті. Єврей відразу вискочив з автобуса і побіг до міста. Нам не можна було зупинятися і розпитуватися. Ми пішли в першу вулицю праворуч, що відходила від дороги, якою ми приїхали, дійшли майже до її кінця. З правого боку стояв досить великий новозбудований будинок, і ми не роздумуючи зайшли туди. Привіталися польською мовою й батько прямо сказав, що ми поляки-біженці з-під Холма і хочемо повернутися додому. Ми розповіли також господарям про нашу пригоду з євреєм. Вони із зрозумінням поставилися до нас, запропонували нам повечеряти молоко з хлібом. А пізніше відвели до стодоли, де ми зарилися в сіно і заснули. Так кілька днів не виходили зі стодоли. Їсти нам приносили.

Десь днів за п'ять наш господар, пан Владек, запряг коней до воза, і ми поїхали на північ у напрямку Малкіні, де Буг повертав різко на захід. Там кордон проходив вже по суходолу. Їхали піщаною дорогою, ліворуч ріс молодий сосновий молодняк. Через деякий час молодняк став густішати. Під вечір побачили групу людей, що ховалися в цих насадженнях. Пан Владек зіскочив з воза пішов до них і став розмовляти. З'ясувалося, що це такі самі ж люди, як і ми, що хочуть перейти кордон на сторону Польщі, окуповану німцями. Серед них був і провідник, з яким батько домовився, щоб він забрав і нас до своєї групи, звичайно, за відповідну плату.

Серед тих сосен ми лишилися до темної пори, а тоді пішли юрбою у напрямку кордону. Десь після годинного маршу, по сигналу провідника, ми розсипалися в різні боки від стежки і залягли. По кількох хвилинах з'явилися силуети радянських прикордонників, їх було п'ятеро. Коли вони вже пройшли повз нас, хтось повернувши ногою і останній з них, почувши це, вистрілював ракету й почав кричати: «Стоїть, стоїть!» та лаятися відбірними матюками.

Нас оточили і повели на заставу, як пізніше з'ясувалося, в Заремби Косцельне. Ще тоді, коли ми переховувалися в стодолі, про всякий випадок домовилися з батьком, що ми походимо з Варшави і мешкаємо там по вулиці Курковій, 5. Прізвище наше Мариняк. Вранці, під час допиту, я так і сказав. Мене після допиту вигнали з застави, як малолітнього. Коли став допоминатися за батьком, то мені дали стусанів під бік і пригрозили, що посадять в тюрму. Ковтаючи сльози, я пішов з застави.

Я залишився один. І вирішувати, що робити далі, треба було мені самому. Ось так, роздумуючи, на вечір приплентався до Цехановця. Вирішив повернутися додому, в Острог, щоб допомагати мамі, яка залишилася з малим Сергієм.

Господарям, до яких знову повернувся, оповів про те, що сталося на кордоні. Вони поспівчували мені й запитали, що робитиму далі. Тут інтуїція підказала, що ми з батьком начебто домовилися: на випадок розлуки зустрітися на Волині в тих самих поляків, у яких ми перебували, будучи біженцями. Якщо ж там не зустрінемося, тоді буду сам пробиватися за кордон.

Я попросив у господарів пару рублів і після кількох днів поїхав автобусом до Більська. Там вдалося сісти на прямий поїзд до Здолбунова. Приїхавши до Здолбунова, тинявся там по зад-

вірках, щоб не зустріти нікого знайомого. А ввечері сів на приміський поїзд, що йшов до Могилян. Через годину зійшов на станції Острог і, перейшовши колії, щоб не заходити в будинок станції, вийшов на бруківку, що вела до міста. Зі станції до міста Острога 14 кілометрів і ходив автобус, але я пішов пішки.

Пізно вночі перейшов усе місто, бо іншої дороги не було. Перехожих було дуже мало, та й тих, що зустрічалися, намагався обминати. Обережно підійшов до дому, виліз на підмурівок і заглянув у вікно. Хата була порожньою. Ноги піді мною затрусилися, я скотився на землю і залився сльозами. Все було зрозуміло — маму з братом вивезли. Мене трясло як у лихоманці. Але скоро опанував себе, встав і пішов у двір, заглянув у вікна. Ніч була місячна і я побачив по знайомому розташуванню меблів, що тут і далі жила моя тітка Лідія. Я постукав, двері відкрила тітка й одразу сплеснула руками.

— Де ти тут узався? — здивовано запитала вона.

Ми зайшли до хати. Не засвічуючи лампи, тітка нагодувала мене. Я розповів їй притишеним голосом усі наші пригоди, а вона в свою чергу розказала мені, як бузувіри вивозили маму з 7-річним братиком і 77-річною бабунею. Чекісти дозволили взяти тільки те, що вони змогли взяти в руки, все інше пограбували. Це сталося в перших числах квітня 1940 року, а тепер вже був травень. Тітка дала мені листа від мами. Я його жадібно прочитав і закарбував у своїй пам'яті нову адресу мами, яка не стерлася і ніколи не зітреться в моїй пам'яті: Северно-Казахстанская область, Мамлютській район, Воскресеновській сельсовет, село Вішневка.

Мама писала, що навколо голий степ, є лише декілька хатинок, люди живуть дуже убого. Клімат там суворо-континентальний, люті зими з морозами 50°C і зі спекотним, сухим літом, і частими вітрами.

Тітка примістила мене на горішці в хліві. Там я пробув біля тижня. Через щілини між дошками я бачив знайомі обличчя сусідів, знайомих, але вийти до них не міг. Якраз у той час до тітки приїхала наша добра знайома, хрещена мама Сергійка, і ми порадилися, що я переберусь до них у село Княгинин, де ми не раз бували в гостях. Від Острога до Княгинина 45 кілометрів і це вже Лубенський район. Наступного дня, після від'їзду нашої знайомої, я встав о 3-ій годині над ранком, попрощався з тіткою Лідою і моїм двоюрідним братиком Богданом, перехрестився і пішов полями на шлях. Це теж була наша остання зустріч.

Йти було добре, погода суха, рання прохолода сприяла ході. Коли розвиднилося, мене стала наздоганяти вантажна машина, яка їхала з Острога. Я заховався в чагарнику, бо переходив якраз Піщанку, — це великий лісовий масив біля села Верхово. У кузові машини було багато людей, могли бути і знайомі. Під вечір, не чуючи під собою ніг від втоми, я дійшов до Княгинина. Там відпочивав кілька днів. Ці добрі люди дали мені більше 200 польських злотих сріблом, бо було відомо, що такі гроші ще були в обігу в Генерал-Губернаторстві, і я попрямував у місто Дубно, а звідти автобусом поїхав до Ковеля. Там затримався в тітки, яка жила з дітьми сама. Її чоловік був свідомим українцем і на той час працював на заході Польщі, додому не приїжджав, бо знав, що більшовики його заарештують. У тітки перебувати довше я не міг, бо сусіди почали цікавитися мною.

Квиток узяв до Більська, але в Бересті треба було робити пересадку. Довелося їхати так, хоч це було небезпечно, бо Берестя розташоване на самому кордоні. Невдовзі мої побоювання справдилися. Не встиг вийти з вагону і ступити кілька кроків на пероні, як підїхав на коні прикордонник і загорланів:

— Кудя прьош!?

Я відповів, що їду до Більська, отже, мушу робити пересадку. Він знову загорланів, що тут прикордонна зона і ніяких пересадок не може бути. Після цього відпровадив мене на станцію і сказав чекати там на поїзд, щоб вернутися назад до Ковеля. Прикордонник вийшов, сів на коня й став їздити по пероні туди й назад. Я уважно стежив за ним через вікно. За якийсь час його не стало видно і якраз оголосили, що відправлятиметься приміський поїзд на Білосток. Я вийшов з вокзалу, роздивився довкола і, впевнившись, що прикордонника нема, бігом кинувся до поїзда і вскочив у вагон. Через кілька хвилин поїзд рушив. Я був задоволений. Без подальших пригод дістався до Цехановця і розшукав знайомих господарів.

Там я щоденно пас худобу. Надворі стояла сильна спека. Це була вже друга половина червня. Так пройшло біля двох тижнів. Аж одного разу, коли я тільки виганяв худобу на пашу, приїхав возом пан Владек і гукнув польською мовою:

— Юра, збирайся!

Він оповів, що більшовики вирішили переселити всі села, що були на самому кордоні, десь за 5 кілометрів в глибину, а на самому кордоні зорати і заборонувати пас шириною 800

метрів. Це робилося для того, щоб і миша не змогла прослизнути через кордон непоміченою.

Для того, щоб ми могли сміло їхати до кордону, пан Владек зробив так, що ми обоє наче спряглися, ніби мали по одному коневі. Він тримав у руках свої віжки, а я свої. Дуже швидко слушність такого заходу була підтверджена. Не встигли ми проїхати і двох кілометрів, як нас затримав прикордонник:

— Куду едете? — спитав він.

Пан Владек сказав, що їдемо в Гранне перевозити село від кордону.

— А пачему двое? — знову спитав прикордонник з недовірою. Ми відповіли, що маємо по одному коневі й тому спряглися, бо треба великий тягар перевозити. Прикордонник, задоволений відповіддю, махнув рукою, і ми поїхали далі. Так нас зупиняли ще кілька разів. Більшовики тоді вже добре стерегли кордон.

Нарешті ми зїхали з горбка й опинилися в селі Гранне, не далі як 8-10 метрів від річки Буг. Це був кордон. Люди розбирали свої житла і вантажили дерев'яні частини будівель на підводи. Пан Владек сказав мені польською мовою:

— Залишайся тут, може якраз вдасться, — тоді задумався і додав, — може допоможеш людям.

Йому швидко навантажили воза, і він поїхав. Я роздивився довкола. Від хліва до річки було не більше 5 метрів. Зліва від хліва на сухому рівчаку стояв маленький місток. Очевидно, під час дощів вода з горбка по рівчаку спливала в Буг.

Було це 4 липня. Стояла нестерпна спека, так і хотілося подрімати в холодочку. Я розговорився з людьми. Вони сказали, що Буг тепер цілком обмілів, що від містка до кілка, який був на другому боці річки, води буде не більше, як по коліна. Я спитав, чи хтось переходив тут кордон. Люди відповіли, що вчора двое втекли на той бік.

Зліва, метрів за 400 на кордоні майже над самим Бугом, стояла велика вишка. На ній стояв вартовий, і йому було добре видно все аж до обійстя господаря, якому ми розбирали хату. Праворуч також стояла висока вишка, тільки вона була трохи далі й між нами стояло кілька високих дерев, так що другий вартовий не бачив підходу до берега і, мабуть, ще десь до половини річки.

Я наважився. Швидким стрибком досягнув до містка. Під ним зняв чоботи, перехрестився і кинувся в річку. Ширина її

була не більше 20 метрів. Швидко перебрів на другий бік. Від річки за 4-5 метрів був високий пліт з колючого дроту, досить густо переплетений, але місцями під тим плотом вода пови-мивала такі проходи, що по них можна було легко пролізти. Поповзом я проліз попід дротом і там, вже за плотом, засміяв-ся, ще не вірячи собі, що без жодного пострілу щасливо пе-рейшов кордон.

Була 11 година дня. Я оглянувся: на тому боці річки всі ро-бітники біля розібраного дому пильно стежили за моїми дія-ми. Далі, за плотом, був чистий луг, люди спокійно пасли ху-добу, діти гралися біля гусей. До села, яке звалося Кшемєнь, було близько 700 метрів.

Мені треба було йти ліворуч, між люди, а я, дурний, пішов праворуч, де стояли два німці, сподіваючись па їхню людяність. Наближаючись до них, з цікавістю розглядав німецьких вояків. До цього я їх ніколи не бачив. Приємне враження справляла зелена форма з ледь відчутним блакитним відтінком, короткі шп'яні чоботи і кругла шапка з темно-зеленим кільцем, яке вказувало, що це прикордонники. На раменах висіли кріси. Я підняв руку і привітався. Німці відповіли і відразу спитали:

— Sind Sie ein Volksdeutscher? (Ви німецького походження?).

Я відповів, що українець, і оповів їм дещо про мою трагіч-ну долю. Так розмовляючи, дійшли ми до двоповерхового бу-динку, де на дерев'яній дошці німецькою мовою було написа-но Zollwache (Митна сторожа). Ми зайшли в коридор і зупинилися біля дверей, де було написано Bezirkzollkommissar (Окружний митний комісар). Один з німців постукав у двері і зайшов. Незабаром двері відчинилися і мені наказали увійти. За столом сидів типовий німецький старшина в пенсне. Після того, як я розповів, хто я, чому і яким чином перейшов кор-дон, що німця, проте, менше всього цікавило, він став розпи-тувати, де розташовані аеродроми, які там літаки, де стоять військові частини, які саме і так далі. Що я знав, а знав я не-багато, те й розказав. Після цього допиту мене відвели в ко-мірчину, дали їсти і закрили. Німці бачили, що штани мої мокрі, винесли їх надвір посушити.

Наступного дня, ледь стало світати, мені наказали вийти і сісти в мотоциклетну коляску. Зі мною поїхав лише один німець, який сидів за кермом. Їхали ми досить довго, куди, я не знав. Аж коли під'їжджали до міста, я прочитав - Седльце. Містом їхали не-довго, звернули в одну з бічних вуличок і зупинилися... біля

тюрми. Отакя став кримінальним злочинцем. Німець здав мене черговому на вахті і поїхав. За мною прийшов наглядач, відвів у тюрму, великий п'ятиповерховий будинок, і запроторив до одиночної камери. Голі стіни, загразоване вікно з дашком, ліжко приковане до стіни, столик і параша. Оце і все умеблювання камери.

Перші дні були для мене дуже важкими, нескінченно довгими і нудними. Довго роздумував над своєю долею і, нарешті, зрозумів, що від цього часу я мушу стати дорослим, мушу відповідати і дбати сам за себе. Від того часу став думати і радитися сам із собою, більше подумки, але деколи деякі слова вихлопувалися вголос. Проте я знав, що таке можна робити тільки на самоті (ця звичка лишилася назавжди). Я замкнувся в собі, більше мовчав і мало говорив.

Так потягнулися дні за днями, пройшов тиждень, другий, третій, а мене ніхто не викликав. Всі дні були одноманітні. Годували в тюрмі дуже погано, їжа рідка, тільки те, що гаряча, ну, і кусник хліба. Часом тільки долетить якийсь звук і три рази в день притишені слова наглядача. Всі наглядачі були поляки. Тільки в неділю, очевидно, зі стадіону, було чути, як грав оркестр і деколи шум людських голосів.

Аж одного разу вранці відкрилися двері і наглядач вивів мене із камери й передав другому наглядачеві, а той відпровадив мене на вахту. З вахти мене забрали два гестапівці. Я відразу їх пізнав. На шапці, замість кокарди, череп з двома схрещеними кістками, на рукаві ромб з буквами CD. Це мене насторожило. Вели мене гестапівці недовго. Ми зупинилися біля двоповерхового будинку, на щоглі якого був прапор зі свастикою. Через коридор завели до великої кімнати, звідки сходи вели на другий поверх.

У тій великій кімнаті сиділи двоє німців, обидва були тільки в трусах, не дивлячись на ранню пору дня, бо місяць липень був дуже спекотний. Один із них спитав мене ламаною польською мовою, хто я такий. Я відповів по-німецьки, що знаю трохи німецьку і постараюся відповідати їхньою мовою. Німці уважно мене слухали і, як я бачив, співчували мені. Один з них сів за друкарську машинку і став друкувати всю мою розповідь. Коли допит закінчувався, німці хотіли мене нагодувати, але якраз в той момент біля будинку зупинилося авто і до кімнати зайшов здоровенний німчисько. Мав срібні погони і два кубики, шапку з черепом. Ті двоє позривалися, стали на струнко. Німчисько

кинув: «Хайль Гітлер!» — і, показуючи на мене, запитався, хто я і яка у мене справа. Німці стали розповідати йому, що хлопець 16 років, українець, перейшов кордон і т. д. Німчисько, час від часу поглядаючи на мене, як крикне:

— Er versteht deutsch? (Він розуміє по-німецьки?).

Коли вони відповіли, що так, то він кинувся до них і вхопив одного за петельки мундира, бо вони вже встигли понадагати їх на себе, став кричати, чому його не попередили, що я розумію німецьку мову. Потім крикнув, що покаже їм, як треба робити допит. Спитав де його кімната і наказав занести туди свої речі. Німчисько, як я пізніше зрозумів, був їхній новий начальник. Один з вояків разом з ним піднявся на другий поверх, але дуже швидко зійшов униз і також лише в трусах. Сів за друкарську машинку і почав мене питати все з початку: хто я, хто батьки, де ми мешкали. А потім все докладно про місто Острог, про школи, гімназії, скільки в Острозі церков, костелів, чи є синагоги, прізвище директора і учителів гімназії, прізвище настоятеля православного собору, ксьондза з костелу, навіть за старого рабина і таке інше. Я це все знав, бо Острог маленьке місто і такі речі там усі знали. Це тривало досить довго. Скінчивши допит, він демонстративно порвав записи попереднього допиту на клптики і сказав своїм підлеглим, що так треба робити допит, бо все те, що я йому сказав, можна перевірити. А потім крикнув:

— Відвести!

Мене голодного відвели в тюрму, в ту саму одиночну камеру.

І знов потяглися одноманітні дні. Десь через тиждень-два, ледь благословилося на світ, мене викликали з речами і відвели на вахту. Там мені та іншому в'язневі, білоруському селянинові, гестапівці наділи на руки наручники і повели на вокзал. Скоро підійшов приміський поїзд, ми сіли в нього, гестапівці для нас повиганяли з одного купе людей і поїхали. За якийсь час прочитав на одній із станції назву - Рембуртув. Я знав, що це вже околиці Варшави. Тоді зрозумів, нас везуть до Варшави. Прибули на головний двірець. Там була маса людей, але сталася дивна річ, нам зняли наручники. Ми піднялися з двірця на вулицю і сіли на трамвай. Після недовгої їзди і недалекої ходи нас привезли знов під тюремну браму. Це була знаменита варшавська тюрма — Павяк. Мене з вахти завели па другий поверх і впхнули в камеру.

Камера була невелика, але сиділо там біля тридцяти людей, в основному поляки і один єврей. Сиділи тут і за політику, і за побутові справи. Годували трохи краще як у Седльцях. Та найголовніше — тут був торговий рундук, в якому можна було купити дещо з продуктів. Я купив собі баночку повидла і хоч цим трохи себе підгодував. У камері було досить велике за-гратоване вікно, без дашка. Добре було видно подвір'я, де снували наглядачі і деякі в'язні з тюремної обслуги. Серед них був один радянський солдат, всі звали його Ванька. Він розносив страву до корпусів і камер. Тут було хоч не так нудно сидіти, я був між людьми.

Так пройшло ще біля трьох тижнів. Одного разу, ранком, мене викликали з речами і відвели на вахту. Звідти один гестапівець відвіз мене трамваем на другий бік Вісли, на Прагу (так називалося передмістя Варшави на правому березі Вісли). Недалеко від берега річки була кінцева зупинка трамваю, кільце, після якого він ішов у зворотному напрямку. За кількадесят метрів від трамвайного кільця стояв двоповерховий будинок, колишня школа, огорожений колючим дротом. Гестапівець завіз мене туди і здав вахтовому. Я чекав, коли прийдуть за мною. Черговий посміхнувся і наказав іти в будинок, де таких, як я, вже багато. Там дійсно було дуже багато людей. З'ясувалося, що це був Arbeitsamt (Уряд праці), де відбиралися здорові робітники на працю до Німеччини.

В одній з кімнат сиділа молода симпатична лікарка, яка оглядала людей, а біля неї сидів німець. Черга на медогляд була велика і, щоб не стояти довго в черзі, я вирішив почекати, став ходити по кімнаті, мугикаючи українські пісні. Коли підійшов до однієї з кімнат, в якій ніби нікого не було, заспівав ледь голосніше: «Їхав козак на війноньку» — і попрямував до вікна. Раптом почув за спиною, як хтось питає мене українською мовою:

— А що ти тут робиш, хлопче?

Я повернувся і побачив чорнявого чоловіка, що сидів на парті в кутку кімнати. На питання відповів запитанням:

— Дядечку, а ви українець?

Він відповів, що так. Тоді я коротко розповів про себе і запитав, яким чином він сюди потрапив. Чоловік розповів, що був якраз на валютному ринку, коли німці зробили облаву. Ще я йому сказав, що не маю бажання їхати до Німеччини, а хотів би десь далі вчитися. Чоловік мене підбадьорив, кажучи, що

лікарка, яка проводить комісію, українка, пані Струмінська, вона дуже добра і допоможе мені. Я ще розпитував його про Український Допомоговий Комітет, про українців і їх життя тут, у Варшаві.

Так розмовляючи з новим знайомим, я побачив, що черга до лікарки зовсім змаліла і стояло лише декілька чоловік. Стягнув сорочку, підійшов до столу і, крізь сльози, почав говорити:

— Прошу пані, я українець, син полковника Ступницького. Я перейшов кордон майже два місяці тому. Батько заарештований більшовиками при першому переході кордону. Маму з молодшим братом і бабунею більшовики вивезли до Сибіру. Мені 16 років, я ходив до 4-го класу гімназії, хочу далі вчитися!

Пані Струмінська заспокоїла мене, сказала:

— Про полковника Ступницького чула. До Німеччини не поїдете. Чи маєте тут яку родину?

Я відповів, що маю двох вуйків, один живе десь біля Крулевської Гути, а другий у районі Холма. Лікарка сказала, що може допомогти виїхати і на Шльонськ, і до Холма. Але до Крулевської Гути їхати не радить, бо там неспокійно: німці хочуть виселити з тієї місцевості всіх поляків. А до Холма їхати краще, бо там кругом живуть наші люди, тим більше, в Холмі відкривається восени українська гімназія, і я зможу продовжити навчання. Після цього вона стала розмовляти з німцем і в кінці сказала мені:

— Я прийду після обіду, принесу Вам квиток до Холма й розкажу, що робити далі. Вас сьогодні ж звільнять.

Я їй щиро подякував і став чекати, коли вона ще раз прийде сюди. Десь біля четвертої прийшла пані Струмінська. Принесла квиток до Холма і торбинку цукорків. Вона сказала, що мене незабаром звільнять і щоб я тут не затримувався, а сідав на трамвай і їхав на вулицю Коперніка, де під № 7 знаходиться Український Допомоговий Комітет. Все треба робити швидко, ніде не гаяти часу, бо з 21 години у Варшаві зобов'язує поліційна година, і якщо мене десь затримають після цього часу, то ні вона, ні будь-хто інший не зможе допомогти. Я з жалем попрощався з панею Струмінською, подякував їй за все, що вона для мене зробила. Дуже жалкую, що більше ніколи не довелося її зустріти. Але світлий образ цієї ніжної жінки — жінки-Матері, — української Патріотки і доброї Жінки з великої літери, я завше ношу в своєму серці і носитиму до кінця моїх днів.

Приблизно за годину мене звільнили з цього арбайтсамту і я вийшов за загорожу. Якраз перед тим пройшов теплий літній дощик, навколо було тепло і гарно, на помитій траві блищали крапельки води. На душі в мене було радісно. Дуже скоро сів на потрібний номер трамваю. Добрі люди підказали де зійти і, пройшовши кількасот метрів, зупинився перед брамою будинку № 7. Вже сутеніло, але ще можна було прочитати: Український Допомоговий Комітет. Біля відкритих дверей брами стояв сторож, який дуже суворо запитав, що мені потрібно так пізно. Я пояснив, що мене тільки що відпустили на волю і я не маю куди подітись. Він тоді трохи зм'як і сказав їхати трамваем на Алеї Єрусалимські № 43. Там на шостому поверсі є український гуртожиток і мене приймуть на ночівлю. Сторож також застеріг, щоб я ніде не барився, бо в місті комендантська година. Коли я дістався до головного двірця, а потрібний номер був якраз навпроти, на другій стороні вулиці, стало зовсім темно.

Я перейшов вулицю, зайшов у будинок. Якась літня жінка допомогла мені піднятися ліфтом на шостий поверх. Подзвонив у потрібні двері. Мені відкрили і після моїх відповідей про себе, впустили. Зайшов у простору кімнату. Там стояло багато ліжок, на деяких вже лежали або сиділи, дехто ходив по кімнаті. Довідавшись, що я відносно недавно з України, багато зібралось коло ліжка, яке мені вказали, і почала наша братва розпитувати про обставини і умови життя, які тепер панують на батьківщині. Все, що знав, оповів. Чим мав, тим повечеряв, виправ свою білизну. Десь біля десятої вечора з'явилися ще два мешканці нашого гуртожитку. Це були солідні чоловіки, років біля п'ятдесяти, колишні мешканці міста Здолбунова, старшини УНР - сотник Іван Байдак і поручник Н. Вони обоє добре знали батька. Довідавшись, що я потрапив сюди, стали розпитувати про батька. Особливо емоційно висловлював свої думки сотник Байдак:

— Ось дурень, дурень, досидівся до чого! — це про батька.

Вони сказали, що у Варшаві живе тепер М. Пушкелін, теж здолбунівський мешканець. А в Холмі зупинився Андрій Степанович Мартинюк із сім'єю, знаний український книгар — добрі батькові приятелі. Під впливом нових приємних вражень і зустрічей я вперше на волі заснув спокійним сном.

Наступного дня, вранці, я був уже в Українському Допомоговому Комітеті, на Коперніка. Насамперед завітав до молодіжної секції Комітету, де головував острозький земляк Євген Поліщук.

Пізніше зайшов до голови Комітету, сотника УНР Поготовка. Всі відносилися до мене доброзичливо, старалися якимось чином допомогти. Голова дав мені записку, на основі якої щоденно безкоштовно видавали обіди й вечері в їдальні, яка була біля митрополитичого собору на Празі. Пропонували одяг і взуття, але по молодості, соромлячись, відмовився, про що пізніше пожалкував. У Комітеті довідався, що тут, у Варшаві та її околицях, є багато острозьких людей, серед яких є навіть близькі сусіди. Ось до чого довела червона загарбницька експансія - примусила сотні людей іти світ за очі й поневірятися в чужих краях.

У неділю вранці в гуртожитку мене відвідало подружжя Пушкеліних. Вони сказали, що незабаром до Варшави приїде Андрій Степанович Мартинюк, і тоді вони разом подумають, що маю робити далі.

Кожного дня один раз я їздив на Прагу, щоб там пообідати і заодно повечеряти. Вільного часу в мене було вдосталь, то я знайомився з визначними місцями Варшави — Лазенки, Бельведер, вулиця Маршалковська, парк Падеревського, Прага, алея Шуха і т. д. Всюди було видно сліди руйнації, наслідки війни.

Перебуваючи у Варшаві, вирішив написати листа до мами. Адреса була закарбована в моїй пам'яті. Купив звичайну поштову картку, бо знав, що всі листи піддаються суворій цензурі, як з німецької, так, особливо, і з советської сторони. Я написав мамі, що ми з батьком обое живі і здорові, знаходимося у Варшаві. Написав неправду про батька для того, щоб її заспокоїти та і ввести в оману НКВД, щоб його не шукали. Листа написав російською мовою.

На початку вересня 1940 року виїхав до Холма, де незабаром повинна була відкритися українська гімназія. У вагоні вночі було досить зимно, відчувався подих осені, а одягнений я був по літньому. Тоді й пожалкував, що не взяв у Варшаві запропонований мені одяг. Холм справляв дуже приємне враження. Це було невелике, затишне повітове місто, його окрасою була гірка-узвишся з невеликим парком; там же височів великий православний собор і кілька епархіальних будинків. Цю гірку завершував великий пагорб. На північ від Холма простягалися узгір'я, порослі переважно буковим лісом. На перших порах зупинився в помешканні Мартинюків. Андрій Степанович, як справжній книгар, і в Холмі заснував свою книгарню. Я часто ходив йому допомагати, а з часом, підучившись, ставав за прилавок і працював як продавець.

Невдовзі відкрилася гімназія. На викладачів були запрошені найкращі професори з поміж тих, що були тоді на еміграції. Директором став п. Білик, директор ще зі Львова. Українську мову й літературу викладав у старших класах колишній сотник УСС Павлусевич, всі його дуже любили і поважали. У молодших класах викладав Марченко, фізику — Мостович, природознавство — професор Малик, правдоподібно, доктор біології, географію — Ставничий. Ще з викладачів запам'яталися: наш гімназійний священик Барщевський — прекрасний проповідник, професор Гриць Мельник — учитель співу і диригент нашого хору, п. Форостенко — учитель гімнастики.

Наша гімназія займала два горішніх поверхи великого будинку. Перший поверх був у диспозиції німецької військової частини. В одній половині підвалу були кухня та їдальня нашої бурси. Другу половину теж займали німці. В одній із зал була церква. Бурса знаходилася недалеко від центру міста.

Нас було там багато, бо більшість учнів були приїжджі. У кімнатах проживали за віком. Яюсь я зайшов до сусідньої кімнати, де мешкали учні 5-го класу, став з ними розмовляти і розпитувати звідкіля вони. Як же приємно був здивований, коли один із них сказав, що він з-під Острога, та ще й родич нашого сусіда Кліма Гришука, того самого, який, наражаючись на небезпеку, завіз нас з батьком на станцію Озеряни. Це був Павлик Кременський, син священика. Він разом з батьком змушений був рятуватися за кордоном. Вони обоє пройшли всю далеку дорогу пішки. Пізніше ми часто спілкувалися у вільний від навчання час.

Через кілька місяців я отримав листа від мами. Вона одержала мою картку з Варшави. Це була остання вістка від неї з сибірського заслання.

Холмська гімназія була справжньою кузнею української науки для нашої молоді. Серед гімназистів панувало духовне піднесення. Всі культурні, освітні та патріотичні заходи, які проводилися в її стінах між ними, ми виконували охоче і з радістю. Ми всі були згуртовані одним українським духом, бо усвідомлювали, що ми є дрібними клітинками нації, яка прямує до побудови незалежної Української Держави.

Восени 1940 року в Холмському соборі у сан єпископа був висвячений наш відомий учений, історик, мовознавець і державний діяч Іван Огієнко, в церкві — архієпископ Іларіон. Висвячення проводив митрополит варшавський Діонісій. В соборі

була відправлена урочиста служба Божа, співав знаменитий у той час хор Божика.

На літургію ми ходили переважно в собор, хоч деколи служба Божа відправлялася і в нашій гімназійній церкві. Якось у неділю, весною 1941 року, ми були на службі Божій в соборі. Богослужіння закінчилося, люди виходили, і в соборі вже мало хто лишався. Ми, трое гімназистів, зупинилися перед дверима, бо саме в цей час до собору зайшла група людей, всі в шкіряних плащах. Середнього з них ми впізнали відразу — це був полковник Андрій Мельник, провідник фракції ОУН. Решта були гестапівці. При дверях також стояли гестапівці. Ми зупинилися і стали спостерігати за полковником Мельником і його гестапівським ескортом. Вони підійшли до царських воріт вівтаря, постояли там трохи, обернулися і попрямували до виходу. Цей епізод справив на нас неоднозначне гнітюче враження.

Зимом 1940-41 рр. нашу гімназію відвідав голова Українського Центрального Допомогового Комітету в Кракові, доктор Володимир Кубійович, відомий український вчений, етнограф. Двічі лекції з українського мовознавства читав у гімназії архієпископ Іларіон, в миру Іван Огієнко. Відбулася в нас і зустріч з відомим поетом української діаспори Євгеном Маланюком.

Десь у травні 1941 року німці виселили гімназію з будинку і його повністю зайняло німецьке військо. Ми почали тулитися по різних будинках в центрі міста. Від того часу німецьке військо все прибувало і прибувало. Тільки незначна частина Вермахту затримувалася в Холмі, а величезна армія прямувала до східного кордону. Відчувалося, що німці щось готують. Ночами через місто їхали танки, важка артилерія. Ще 21 червня над містом пролетіло більше десяти тихохідних літаків. Так прийшов день 22 червня 1941 року. Була неділя, ми прямували до собору на службу Божу. По дорозі зустріли нашого класного керівника, професора Ставничого. Він був дуже збуджений і сказав, що почалася війна, німці напали на большевиків. На гірці німці поставили декілька автомашин з потужними радіоприймачами, які передавали, переважно російською мовою, антибільшовицьку пропаганду і військові фронтові зведення. Вже біля полудня ми побачили перших полонених червоноармійців. Після полудня радянські літаки намагалися збомбардувати Холм, але з цього нічого не вийшло. Бомби падали далеко за містом.

З наступного тижня майже щодня вулицями Холма проходили великі колони полонених червоноармійців. Люди із співчуттям дивилися на оцих нещасних, виснажених полоном, бо доля військовополонених у німецьких таборах була жалюгідною. Під Холмом було декілька таких таборів.

Навчання в нашій гімназії закінчилося в останніх числах червня. Я став постійно працювати в книгарні пана Мартинюка. Книгарня була в центрі міста. Там, на невеликому майданчику, був встановлений гучномовець, який щодня об 11 годині ранку передавав зведення німецького командування про хід бойових дій на східному фронті. Щоб їх послухати, до книгарні сходилося багато наших емігрантів. Серед них були полковник УНР Іван Литвиненко, бандурист Кость Місевич, інші. На другій сторожі майданчика був кінотеатр «Скаля», де ми у фільмовому додатку, вже через кілька днів після початку війни, бачили військову кінохроніку. Між іншим, показували цілком знищений Луцьк, Львів з незначними руїнами, велике танкове побоїще під Клеванем і таке інше.

Війна йшла вже два тижні. Я був сам за прилавком книгарні, коли вбіг пан Мартинюк і вигукнув:

— Юра, живемо! Твій батько живий, шукає сина!

Я схвильовано запитався, звідки ці новини, хто їх приніс? Тоді Андрій Степанович розказав, що хлопці з Володави були в Бересті відразу після його зайняття німцями і зустріли там полковника Ступницького, який вийшов із в'язниці і шукає сина. Радості моєї не було меж, але чогось більш конкретного довідатися не вдалось.

Тим часом фронт швидко посувався на Схід. Німці підійшли до Дніпра, а наші емігранти стали обмірковувати, яким би чином повернутися в Україну, до своїх домівок. Андрій Степанович продав книгарню місцевому підприємцю п. Теребусу, а сам почав займатися підготовкою нашого повернення до України. Для того були написані від нас, емігрантів, заяви до уряду Генерал-Губернаторства про дозвіл на повернення на Волинь, точніше, у Рівне. Пан Мартинюк зібрав ці заяви і поїхав до Кракова. Там він був досить довго, заки домігся отримати дозвіл на повернення в Україну.

Я працював і далі в книгарні, бо п. Теребусу потрібний був добре обізнаний продавець. До магазину часто заходили німецькі солдати-фронтовики, вони розказували, де воювали. Від одного з них я довідався, що Острог майже повністю зни-

щений після тяжких боїв, які там відбувалися. Від цього мені було неспокійно на душі, бо в Острозі залишилася родина і багато дорогих мені людей.

Нарешті, в кінці серпня, ми попрощалися з гостинним Холмом і вирушили зі своїми речами до залізничного вокзалу. Дозвіл на повернення був у 34-ох чоловік. Між іншим, з нами повертався додому, до Кременця, лікар Рошчинський.

Нам виділили товарний вагон, у який завантажили всі наші речі. Біля кордону наш вагон приєднали до якогось товарного поїзду, що прямував на Схід. Десь за годину поїзд зупинився перед річкою Буг. Це був кордон. Стояли тут досить довго. Німецькі прикордонники ретельно перевіряли кожен вагон, але, задовільнившись нашими паперами, що їх подав Андрій Степанович та нашими усними поясненнями, не стали нас рахувати й переглядати наші речі. Поволі переїхали Буг. Далі для нас була «terra incognita» (невідома земля) — після панування більшовицької навали. Це була наша люба Волинь, чарівний куточок України, де ми народилися і виростили. Але після майже дворічного «господарювання» кровожерної червоної сарани тут багато чого змінилося, в чому незабаром ми пересвідчилися.

Жадібно вдивлялися через віконця в села, що пропливали перед нашими очима, і людей, які перенесли гніт поневолення. Швидко стемніло, ми вклялися спати. Ранком, вже в Рівному, наш вагон поставили до рампи на розвантаження. Ми зробили це дуже швидко, — які там у нас були пожитки. Андрій Степанович пішов до міста, а ми крутилися довкола рампи. Через годину він повернувся у супроводі мого батька. Я сам собі не повірив, а потім зі сльозами в очах кинувся до батька. Ми довго стискали один одного в обіймах.

Рампа швидко спорожніла, після довгої дороги люди вже думали, як швидше дістатися до своїх домівок. Ми попрощалися з моїми супутниками, і батько повів мене до свого теперішнього помешкання.

По дорозі я довідався, що батько тепер займає посаду начальника українського військового вишколу імені Холодного Яру, на якому було декілька сот чоловік. Це була найсвідоміша, високоідейна верства української нації, справжні патріоти України. Переважала молодь, але було й біля двох десятків старших людей, серед них старшини ще з польської армії, хоч старшин і бракувало. Всі вони з часом пішли в УПА. Там же, по дорозі, довідався про трагічну долю нашої роди-

Учасники військового вишколу ім. Холодного Яру (на передньому плані) на маніфестації у м. Рівному. Літо 1941 р.

ни. В Острозі на нашому подвір'ї загинули тітка Ліда і мій двоюрідний брат Богдан. Це сталося так: німці підійшли до Острога дуже швидко, зайняли південну частину міста, а за центр кілька днів тривали запеклі бої. На нашій вулиці було досить багато німецького війська, авто, техніки. Із-за лісу налетіли радянські літаки. Летіли вони низько. Від лісу до нашої вулиці було всього десь півтора кілометра, тому втекти далі, в безпечне місце, не було часу. Тітка з Богданом вибігли з хати і побігли через подвір'я до саду, де й наздогнала їх смерть. На їхніх тілах не було ані подряпини. Їх убила повітряна хвиля. Одна бомба влучила в хату, друга в льох, недалеко від хліва. Тут загинуло четверо — сім'я Вайсів, яким дали наше помешкання, і мій шкільний товариш. Третя бомба впала за другим хлівом, де стояла німецька зенітка і один солдат. Ні зенітка, ні солдат не постраждали. Всі три бомби вибухнули в радіусі не більше 20 метрів.

Першу ніч ми з батьком майже не спали. Згадували нашу бідну маму, думали, як вона там, в тому далекому, суворому Казахстані, дає собі раду з малим Сергійком і старенькою бабунєю. Оповідали один одному свої пригоди. Батька після «до-

просів» перевели до Берестейської тюрми. Там він сидів у загальній камері, в якій було більше 100 чоловік. В камері сиділи різні люди, було багато селян. У розмовах батько доводив неспроможність колгоспного ладу і взагалі хибність більшовицької аграрної політики. Тут сидів теж один польський ксьондз, який примушував усіх поляків сповідатися в нього. Батько категорично відмовився, хоч він і видавав себе за поляка. Тоді ксьондз доніс чекістам, що батько нищівно критикує колгоспну політику. За спробу переходу кордону батька засудили на 3 роки таборів, але після доносу зробили переслідство і додали ще два роки. Завдяки тому слідству, батька затримали у Бересті аж до початку війни. Таким чином він здобув свободу.

Крім батька в помешканні проживали ще відомий підпільник «Остап» (Сергій Качинський. Це, власне, він організував людей для військового вишколу); батьків ад'ютант, поручник Лев Крисько — людина незвичайної долі, і Степан Іванович, дуже розумний молодий чоловік. Я думаю, що він був членом проводу ОУН. Але наше товариство трималося недовго. Першим покинув нас Степан Іванович, за ним зник «Остап». Ми залишилися втрьох.

Незабаром я дістав ровера і поїхав до Острога. З хвилюванням в'їжджав на Татарську вулицю. Тут руйнації ще не було видно, всі хати і господарські забудови були цілі, кругом вирувало життя. Але, коли під'їхав до центру, побачив суцільну руйну. Тут зустрів перших знайомих, віталися сердечно. З великим хвилюванням дістався на нашу вулицю, руйнувань було мало. Підійшов до нашого двору. Хата осіла і трохи перекосилася. Очевидно, попала мала бомба. Зовнішня стіна хати від подвір'я була частково завалена. З великими зусиллями я прочинив двері і прослизнув у кімнату. Всюди пустка. Один з хлівів був зруйнований, за другим — велика лунка. Сердечно привітався з сусідом Аврамом Грищуком і зупинився в них. Вечором походилися сусіди і ми допізна проговорили.

Я хотів продовжувати науку у 8 класі Острозької гімназії, але після кількох днів навчання німці заявили, що всі школи в місті закриваються з огляду на те, що, мовляв, місцеві адміністрації не підготували для шкіл палива на зиму. Це була очевидна брехня, просто німці вважали, що «тубільцям» вчитися не треба.

Довелося повернутися в Рівне. І тут були зміни. Поки була військова влада, з нею легше було і розмовляти, і домовлятися.

Учасники військового вишколу ім. Холодного Яру маршують вулицею м. Рівного. Літо 1941 р.

Коли ж прийшли цивільні, а це були німецькі партійці NSDAP, то відразу різко повернули політику по відношенню до українців. Вони стали поводитися гірше колонізаторів. Військовий український вишкіл було переведено до казарм. Окрім муштри і занять у приміщенні, де викладалось зброезнавство, статут внутрішньої служби, лекції з історії українського війська, історії України, наші вояки охороняли склад зі зброєю, інші склади, деякі об'єкти в місті і виконували конвойні функції.

Про конвойну службу розповім докладніше. Щодня від табору військовополонених розходилося багато груп полонених на різні роботи, переважно на території міста. Групи чисельністю були різні. Наші вояки в основному одягали советські шинелі, а на голові мали або мазепинки, або шапки з тризубом. Відрізнити їх від полонених було важко. Всі мали право вступу на територію табору військовополонених. Щоб визволити когось із полону, робили так: після роботи, замість полоненого, в лаву ставав наш вояк, знімав перед тим мазепинку і, підперезавши паса під шинеллю, йшов у табір. Полонений за той час, вдягнувшись по-цивільному, зникав. У таборі наш вояк знову одягав свою мазепинку, підперезував пасом шинель

і, показуючи своє посвідчення, виходив з табору. Деколи полонені були дуже ослаблені, тоді їх брали в казарму і тут підготовували, а коли вони трохи скріпилися, то могли йти додому. Таким чином на волю випустили багатьох. Можна з певністю сказати, що врятували їх від вірної смерті, бо умови, в яких полонені утримувалися в таборі, були жахливі.

Склад зброї знаходився недалеко від казарми, яку займала наша військова частина. Тут була трофейна стрілецька зброя і амуніція радянського виробництва. Зима 1941-42 рр. була сніжною, і сільські дядьки привозили саньми дрова до казарми, добре вистеливши їх соломною, а, повертаючись, ховали в ту соломну зброю, переважно кріси, рідко кулемети. Все це мандрувало до лісу, ховалося і зберігалося в спеціальних криївках до слушного часу.

Тим часом ми переїхали до нового помешкання на вулиці, що виходила на Лубенську дорогу. Ця вулиця межувала з територією західних казарм. Батькові і поручнику Криському було зовсім близько ходити до служби. Десять від початку 1942 року український військовий вишкіл був переданий в розпорядження німецької военізованої протипожежної охорони. Функції залишалися ті ж самі, тільки додалися вправи професійних пожежників.

Весною Гестапо заарештувало поручника Криського, протримало його біля двох місяців в арешті і випустило з в'язниці. Він побув кілька днів у Рівному і потім безслідно зник. Коли стало зрозумілим, що німці і не думають про утворення українських військових формувань, батько пішов у відставку і знайшов собі цивільну роботу. Він став головою Українського Допомогового Комітету.

Наша рівненська інтелігенція домоглася від німців дозволу на створення матуральних курсів для тієї шкільної молоді, якій залишалося 1-2 роки до завершення середньої освіти. Утворилося біля 10-ти груп. Я потрапив до 1-ої групи. За п'ять місяців потрібно було перейти весь курс восьмого класу, тож я всеціло поринув у навчання, і в кінці липня 1942 року ми поклали матуральні іспити.

Ми з батьком часто бували в Мартинюків. Одного разу, в обідню пору, на нас чекала приємна несподіванка: ми зустрілися і познайомилися з Юрієм Горліс-Горським, автором «Холодного Яру». Це був непосидючий, дуже рухливий чоловік, надзвичайно приємний співбесідник. Він був сповнений рішучістю боротися за волю України до перемоги.

Я часто проводив час із Тамарою Мартинюк, донькою Андрія Степановича. Вона була на рік молодша за мене і досить гарною, серйозною дівчиною. До мене Тамара ставилася дуже добре. Ще в Холмі, в гімназії, вона постійно турбувалася мною і на великій перерві підгодовувала принесеними з дому бутербродами. Я знав, що Тамара має зв'язок з підпіллям, наражаючи повсякчасно себе і родину на небезпеку. Тому я не раз просив Тамару, щоб була обережною.

Кінець літа я провів у Острозі. Це був мій останній домашній побут у рідному місті. Восени батько влаштував мене на роботу на цукровий завод у Мізочі. Там мене призначили секретарем до старшого агронома в сировинний відділ. Мешкав я у Волошиних, добрих знайомих батька. Павло Опанасович Волошин, старший вже чоловік, працював на заводі завідуючим господарством. Це був надзвичайно розумний чоловік, з великим життєвим досвідом, прекрасний співрозмовник. Він пройшов шлях від телеграфіста до начальника станції, знав безліч анекдотів і кумедних історій. Дружина Волошина, на противагу йому, була серйозною, доброю господинею, деякий час вона була головою Союзу Українок у Рівному. У них було двоє дітей. Старший — Ростислав, мав вищу освіту. Пізніше він став членом центрального Проводу ОУН, загинув, як провідник запліля під псевдом «Павленко», в бою з більшовиками в Галичині. Молодша донька, разом зі мною закінчувала матуральні курси в Рівному. Обоє старші Волошини були вивезені у 1940 році в Північно-казахстанську область. Але вони написали заяву на ім'я Калініна про відміну заслання і їх якимось чином звільнили. Ще перед війною вони повернулися в Західну Україну.

У вільний час я багато читав, цікавився літературою підсоветської України. Деколи, вечорами, відвідував своїх острозьких шкільних товаришів, які працювали в Мізочі. Тим часом в Україні ставало щораз більш неспокійно. Німецькі окупанти показували своє звіряче обличчя. На селян наклали непосильні контингенти, молодь забирали на примусові роботи до Німеччини. Хто чинив опір, того німці заарештовували і навіть знищували. Першими в бої з німцями вступила «Поліська Січ» Тараса Бульби-Боровця. Поки що їх дії були в межах невеликого регіону Полісся. Восени 1942 року сформувалися перші партизанські відділи УПА, які починали давати відсіч окупантам. Німці скаженіли, почали палити села, людей заганяли до церков або клунь і палили живцем.

Почалися розстріли української інтелігенції, спочатку по-одиноці, а потім і масово. Одними з перших були розстріляні лікарі Рошинські і ще двоє людей. Цей злочин німці вчинили серед білого дня, біля зовнішньої стіни тюрми в Кременці. Ще трохи раніше, в Білокриниці, біля Кременця, німці розстріляли кількох викладачів лісотехнікуму. Серед них був колишній сотник УНР Гарячий. На початку 1943 року німці спалили село Стіжок біля Кременця, село Свяття біля Мізоча. Палили людей, села і в інших районах Волині.

Розпочалися масові арешти. У Кременці і районі, за доносом працівника місцевої адміністрації в селі Бережцях, німецького підлабuzника Михайла Семенюка, було заарештовано 180 людей. Це все були найсвідоміші люди. Їх усіх чекав розстріл. Про цей злочин Семенюка підпілля стало відомо завдяки одній безстрашній дівчині, яка працювала в німецькому Гестапо в Кременці. Ще й досі є живі свідки цих подій.

В лютому 1943 року відділ УПА під командою «Крука» провів акцію по визволенню в'язнів з Кременецької тюрми. Разом з відділом «Крука» в ліс пішла частина кременецької поліції. Друга частина, на чолі з комендантом Миколою Недзведським, була підпорядкована Проводу полковника Мельника і пішла в ліс дещо пізніше. Десь під час цих подій почався масовий відхід по всій Волині української поліції зі зброєю до лісу. Німці відразу стали набирати до поліції поляків. Ситуація сильно загострилась, бо кожен їх напад закінчувався грабунками і щоразу жорстокішими акціями.

В кінці лютого мене послали у відрядження в Острозький район на контрактацію цукрових буряків для мізочського цукрового заводу. Це була досить нудна робота. А коли в селі були ще й хутори, то це вимагало багато ходження. Була рання весна, кругом непрохідні болота, то за день так находишся, що й світ ставав немилый.

Моя перша зустріч з бійцями армії УПА сталася таким чином. Ми користали з послуг Межирічського млина (Межиріч — село, яке межувало з нашою вулицею Бельмаж в Острозі). Директором млина був наш давній знайомий, полковник Іван Литвиненко, і ми завчасно домовилися з ним змолоти кілька мішків пшениці. Він сказав приїхати ввечері, після заходу сонця, коли буде менше людей. Я поїхав разом з Василем, чоловіком, який обробляв нашу землю. Десь по одинадцятій мука була готова, і ми поверталися додому. Біля млина залишалося ще

За Українську Самостійну Соборну Державу! Дереворит Н. Хасевича

декілька фірманок, нічну тишу порушувало лише гудіння млина. Повертаючи на головну дорогу, почули оклик:

— Стой, хто їдьот?

Азгодом — нову команду:

— Ложись!

Довелося лягати в болото. Пізніше пролунало запитання:

— Кто такіє?

Я відповів, що ми мешканці з вулиці Бельмаж, і їздили до млина. Наблизилося ще декілька постатей. У них в руках була зброя — кріси і один ручний кулемет «Дегтярьова». Вони між собою пошепталися, потім один з них підійшов до мене й тихо сказав:

— Піднімайся, друже. Можете їхати далі.

Тільки тоді зрозумів, що це були українські повстанці.

А тим часом бойові дії УПА розросталися й набирали ширшого розмаху. Найчастіше вони були успішними. Німцям чимраз далі ставало сутужніше, їхні війська стояли тільки у містах, контингенту їм ніхто не давав. Для того, щоб здобути собі продукти, німці виряджали на села цілі колони автомашин під охороною озброєних до зубів жандармів і польської поліції. Не дивлячись на це, колони верталися порожніми, а часто і з відчужними втратами. Німці панічно боялися лісу. В їхній уяві там, за кожним корчем, кожним деревом, були партизани. І справді, село цілком належало повстанцям. Там була створена своя цивільна адміністрація, на чолі якої був станичний, господарськими справами керував господарчий. Дуже надійно працював зв'язок. При виїзді з Острога на Лубенський шлях німці поставили таблицю, де був намальований череп з двома кістками навхрест і напис німецькою мовою: «Увага! Банди! Дорога закрита!».

На початку березня 1943 року я поїхав у Рівне побачитися з батьком. Їхав залізницею, яку охороняли мадяри. Вони, як і німці, утискали українське населення, займалися грабунками і проводили арешти. Але це тривало недовго — скоро і їх досягла караюча рука наших повстанців. Декілька мадярських сторожових пунктів було знищено. УПА попередила мадярів, що у випадку продовження безчинств, проти них будуть застосовані жорстокіші санкції. Після цього мадяри стали «шовковими». Доїхав до Здолбунова «спекулянт», так називали приміський поїзд Здолбунів—Могиляни, а далі, до Рівного, йшов пішки. Під час зустрічі батько розповів мені дуже тривожні

новини. Німці дотепер вже заарештували в Рівному багатьох з української інтелігенції. Це нічого доброго не віщувало. Дійсно, розв'язка настала дуже швидко. Вже на другий день після мого приїзду, німці заганяли полонених до вантажних машин, вивозили їх за місто і там розстрілювали. До того ж робили це серед білого дня, очевидно, розраховуючи таким чином залякати українське населення.

Ми з батьком вирішили, що далі чекати нічого, треба йти в УПА і боротися за волю й долю України зі зброєю в руках. Домовились зустрітися в селі Колесниках, там, де батько раніше працював. Я вернувся до Острога і вдавав, що й далі займаюся контрактацією цукрових буряків. В означений час вийшов по обіді і попрямував до села Розваж. Минув його і пішов шосейною дорогою до залізничної станції Острого. Надвечір, як стало темніти, дійшов до залізниці, там повернув праворуч і польовою дорогою дійшов без пригод аж до села Колесники. В селі було спокійно і ми провели тут з батьком декілька днів.

Аж одного разу вечером у селі з'явилися партизани. Всі хлопці на шапках мали червоні стрічки і були добре озброєні: автомати ППШ, кріси й пару кулеметів «Дегтярьова». Це був добре розіграний фарс «насильницького захоплення» батька і мене «советськими партизанами». Вийжджаючи з села, хлопці трохи постріляли і завезли нас недалеко, на хутір до чехів. Там ми перечекали декілька днів. За нами заїхали фірманкою у супроводі кількох верхівців і ми поїхали.

Так ми зустрілися з сотнею «Чорноморця», яка оперувала на Острожчині, а її база стаціонування була в лісах біля села Верхово. Командування УПА вирішило передислокувати сотню на Полісся. Орієнтовно в червні означений відділ став пробиратися польовими дорогами і лісами поблизу села Плоска й далі біля хутора Дубини вночі перейшов залізничний шлях Здолбунів—Шепетівка.

Далі сотня зупинилася в невеликому лісі біля сіл Країв і Новосілки. В день сотня там відпочивала, а коли стемніло, були подані змобілізовані фірманки. Повстанці посідали по п'ять-шість чоловік на кожну, щоб під покриттям ночі, трохи західніше села Бабин, переїхати асфальтовий шлях Рівне—Київ. Це була головна автомагістраль, якою користувалися німці, транспортуючи живу силу, техніку й інше постачання на схід для фронту. Перед тим були виставлені сильні застави з обох сторін магістралі, себто із заходу й сходу.

**Командир групи УПА
«Дубовий» (Іван Литвинчук)**

Перед тією трасою ми долучилися зі своєю фірманкою до колони, якою їхала сотня «Чорноморця». Асфальт перейшли спокійно, без пригод. Далі їхали спокійно і досить швидко. Минули село Шубків, і коли стали наближатися до ріки Горинь, у нас виникли якісь невинуваті зупинки. Виявилось, що тереновий провідник ніяк не міг знайти в темряві місця броду через Горинь. А весняна ніч швидко спливала. І коли ми перейшли Горинь північніше села Шубкова й піднялися на досить високий правий берег річки, освітлішало ще більше. Праворуч під напрямку нашого руху на відстані чотирьох-п'яти кілометрів ми побачили забудівлі якогось великого містечка. Це був Тучин, у якому були німці. Серед забудівель виділялася висока дзвіниця біля церкви. Хлопці, які бували в Тучині, розказували, що на дзвіниці вдень постійно перебував вартовий німець з далековидом, який оглядав довколишню місцевість. А ми їхали чистим полем і рівниною. Долісу залишалося кілометр — півтора.

І тут я помітив на фірманці, що стояла на узбіччі дороги, кремезного чоловіка нижче середнього зросту з чорною бородою, який лаявся вголос:

— Шляк би його трафив, як побачать німці, буде масакра!

Це був командир північної групи УПА «Дубовий» (Іван Литвинчук, син священика з Дермані).

Але німці нас не помітили. Невідомо, чи на дзвіниці в такий ранній час нікого ще не було, чи, може, хтось був, але в даний час або куняв, або дивився в інший бік.

І так ми в'їхали в ліс, коли сходило сонце. А «ліс — наш батько» зустрів нас раннім холодком і тишею. Після багатьох кілометрів їзди лісовими дорогами ми стали табором. Тоді перед тим поранений у ногу сотенний «Чорноморець» офіційно здав кермо командування своєму заступникові «Ярку». Сотня «Чорноморця» стала називатися сотнею «Ярка».

Стрункий, високий «Ярко» відрізнявся від чорнявого нижче середнього зросту «Чорноморця».

Тут наші дороги розійшлися. Наступного дня ми з батьком поїхали на північний захід у напрямку лісового сільця й однойменного урочища Соломки.

Після нашого від'їзду сотня попрямувала далі на північ. Фірманки повернулися додому.

Ми стали вибирати місце для постюю. Удвох з місцевим провідником підійшли до межі лісового кварталу і побачили таку сценку: поміж кварталами лісу була просіка, і на ній, у низинці, утворилося болото з озерцем. Посеред озерця стояла чапля на одній нозі, а з іншого боку на задніх лапах сидів вовк. Лісові мешканці не звертали на нас ніякої уваги. Ми стояли, як зачаровані, і чекали, що ж станеться. Десь за хвилинку вовк встав, позіхнув, ліниво потягнувся і помандрував у кущі. Коли ми поворухнулися, то чапля стрепенулася, розправила крила, піднялася вгору й зникла за деревами.

Незабаром в наше розташування прибула підстаршинська школа — сотня «Вовки». Сотня налічувала декілька чот, кожна з яких мала по 3 рої. Озброєння було різноманітне: в основному советські «трюхлінійні» гвинтівки, кілька карабінів, німецькі, польські й чеські «Маузери». Було кілька мадярських крісів і один короткий голландський карабін. Кожен рій мав одного ручного кулемета, в більшості «Дегтярьова» — ДП, був один німецький МГ, польський РКМ, чеська «Збройовка» і один ДТ — «Дегтярьов» танковий, з придобленими ніжками.

Командиром підстаршинської школи був «Корбан», колишній підхорунжий Українського Легіону, викладачами — наш старий знайомий, поручник «Горинь» (Крисько Лев), «Дніпровий», інженер «Береза», колишні старшини Червоної армії і кілька підстаршин Українського Легіону. Було кілька підстарший з рядів польської армії. Бунчужним був «Ірха», підстаршина Українського Легіону.

Фрагмент фотографії підстаршинської школи УПА. Фото 1943 р.

Курс підстаршинської школи закінчувався. Слухачі мали роз'їхатися по всіх сотнях УПА на Поліссі. Дисципліна у відділі була надзвичайно сувора. Найменші порушення каралися, а за більші — відправляли винного до штрафного відділу під назвою «Кентавр». Хто там побував, то і десятому наказував не чинити ніяких порушень.

Час від часу над лісом з'являлися німецькі розвідувальні літаки. Тоді лунала команда:

— Увага! Літак! Крийся!

Найбільш небезпечно було варити страви у польовій кухні. Тому старалися палити сухі дрова. Розпорядок дня був приблизно такий:

6.00 — рання зоря, руханка, сніданок. Після цього починалися заняття;

13.00 — обід, короткий відпочинок, після цього знову заняття;

19.00 — вечеря, після вечері курсанти мали вільний час;

21.30 — спільна молитва «Боже Великий, Творче Всесильний»;

22.00 — сон.

За кілька тижнів перед нашим відходом до УПА багато районів Західної України пережили нашість «червоної сарани» — партизанів кількатисячної армії Ковпака. Після проходження цих «визволителів» залишалися трупи невинно помордованих людей, згвалтовані жінки, пограбовані селянські оселі. Це партизанське «соєдіненіє» Ковпака дійшло аж до міста Делятина в карпатських лісах. Причиною краху рейду Ковпака в Карпатах була абсолютна відсутність підтримки з боку населення. Розбиті, здеморалізовані ковпаківці поверталися назад малими групами, а то й поодиноці. Добре відомо — «насилено милим не будеш».

Справжня влада в селах Полісся і Волині була в руках УПА та її цивільної сітки. На Поліссі побутувало прислів'я: «Від Сарн до Постійна — Україна Самостійна». Більшом на оці були поселення Іванова Долина, де засіли німці, і польська колонія Гута Степанська. Проти Іванової Долини оперувала сотня «Ярмака». Її бійці постійно — вдень і вночі — тероризували засілих там німців. Така методика боротьби давала досить швидко наслідки. У німців здали нерви і вони вибралися з Іванової Долини до Костополя.

Трохи гірше було з Гутою. На відозву нашого командування всі порядні поляки виїхали з родинами до міста, а там залишилися одне охвістя. Вони сильно укріпили кілька будинків біля костелу. На дзвіниці поставили кулемет «Максим» і зро-

били неприступну фортецю. За допомогою червоних партизанів вони постійно грабували довколишні українські села, вбивали людей. Однієї ночі декілька наших сотень і підстаршинська школа оточили це «осине гніздо», щоб його знищити. «Максим» із дзвіниці не давав підійти до укріплень. Тоді наша гарматка, калібром 45 мм, цільним пострілом знищила кулет, пізніше у кількох місцях пробили отвори в укріпленнях. Поляки не витримали натиску наших бійців і почали втікати. Коли запалало кілька будівель, з однієї із stodол вийшло біля 30 советських парашутистів і відстрілюючись з автоматів, утекли в ліс. Ось так інколи червоні ставали спільниками поляків у боротьбі проти української армії. У цьому бою загинув бунчужний «Ірха» і один чотовий, обоє колишні підстаршини Легіону. Після цієї акції випускники підстаршинської школи розїхалися по відділах УПА.

Довго на одному місці ми ніколи не затримувалися. Запам'ятався мені постій біля невеличкого села Ледно. Наш табір розташувався в лісі на острівці серед болота, з його де-не-де характерними «віконцями». І острів, і болото були порослі лісом. До села вела вузька доріжка, якою з трудом могла проїхати одна фірманка.

Довше, ніж звичайно, ми затрималися на хуторі біля села Великий Стидин. Там кілька разів я бачив худорлявого чорнявого чоловіка, трохи вище середнього росту. Після сніданків він заходив у хату і щось постійно писав. Наші галичани говорили, що то є майор з Легіону. Він мав псевдо «Лівар». Через кілька днів він десь зник. Які були в нього функції, я не знав. Тепер собі міркую, що то повинен був бути Роман Шухевич, але однозначно стверджувати цього не можу.

На той час УПА було поділено на чотири групи:

- група «Північ» — командир «Дубовий»;
- група «Південь» — командир «Еней»;
- група «Захід» — командир «Рудий»;
- група «Схід» — командир «Верещака».

Слід було би згадати кращих командирів і їх відділи. «Ярема» і його курінь — це псевдо передавалося із уст в уста як легенда. Відділ уславився в багатьох переможних боях з червоними партизанами і німцями. Курінь «Лайдаки», курінь «Кори», сотня «Ярмака», сотня «Гамалії». Всі названі — з групи «Північ».

Не менш славний командир куреня «Крук» з групи «Південь», який провів багато боїв з німцями, знищив зало-

гу червоних партизанів у Суражських лісах. Бій тривав дві доби. Курінь «Докса» — теж з групи «Південь». Курінь «Кубіка» з групи «Захід».

Якось ми, юнаки школи «Дружинників», обмінювалися думками з приводу сучасного стану в Україні. Всі ми одноставно сходилися на тому, що положення є складним і дуже важким. Чимраз далі, тим більше німці втрачали «грунт під ногами». Та й нам, українцям, були «непереливки».

Німці позамикалися в більших містах і для того, щоб себе прогодувати, робили напади на села, грабували наших селян. Серед нашого населення були численні жертви, а ще більше було арештованих, якими були забиті тюрми. Але наш народ не сидів склавши руки, чинив збройний опір наїзникам, розбивав в'язниці, випускав ув'язнених.

Ми вже достовірно знали, хто звільнив в'язнів у Кременці, але хто звільнив в'язнів у Рівному — ми не знали. Ось один із нас вигукнув:

— Та це ж зробив «Лайдака»!

І тоді ми попросили курінного «Лайдаку» розповісти нам про це звільнення. Також просив і мій батько, якому теж стало відомо про подвиг «Лайдаки».

«Лайдака» коротко й лаконічно розповів про це звільнення. Отже, він сидів у Рівненській тюрмі. А тюрма там справжня цитадель, обнесена високим муром і колючим дротом, і за 300 метрів від тюрми розташувалось головне управління Гестапо.

Оскільки «Лайдака» «шпрехав» трохи по німецьки, то німці брали його щоденно до роботи на кухні. І ось одного разу вранці, а це було весною 1943 року, тюремний дозорець відчинив двері камери і зайшов кажучи:

- Das ist, doch, höchste Zeit. Die Küche arbeitet schon! Komm! (Вже пора. Кухня працює! Пішли!).

Але в той же момент він отримав сильний удар у голову чимось важким і беззвучно осунувся на підлогу. Вмить він був роздягнутий, а один кремезний хлопець одягнув німецьку форму. Ключі від камер були передані іншим в'язням, які повинні були чекати на розправу з іншим німецьким дозорцем, що охороняв і відкривав двері коридорів та вхідні двері. Побачивши «Лайдаку» і конвоїра, він відчинив двері, але відразу ж підняв руки вгору з огляду на націлений на себе пістолет. У нього «Лайдака» забрав пістолет і його відвели в камеру, де він отримав потужний удар по голові.

Ще хтось одягнув німецьку форму. І тут же почали відкривати камери.

Залишалася ще вахта, де був озброєний голландець. Тут треба зазначити, що зовнішня охорона в'язниці складалась із голландських найманців, які вірно служили окупантові. Звичайно, цих покидьків суспільства не треба плутати з великим голландським народом, який, як і ми, боровся з німецькими наїзниками й окупантами.

А тим часом уявний німець, а за ним «Лайдака», зайшли на вахту. Німець крикнув вахтовому, щоб відкрив ворота. Голландець нерішуче потягнувся за ключами. «Німець» вирвав ключі з рук голландця й тут же пролунав постріл, але від хвилювання «Лайдака» тільки подряпав вартового. А «німець» уже відкрив ворота й помахав рукою, щоб в'язні виходили з тюрми. І тут юрба кинулася до воріт, а далі на вулицю і стала розбігатися. Коли пролунали перші постріли по втікачах, то люди вже були досить далеко, і за дерева ми та хатами їх погано було видно.

А «Лайдака», розбивши на вахті ще й телефон, кинувся на вулицю і побіг у напрямку до парку Любомирського (теперішній парк імені Шевченка). І тут сталася дивна річ. Голландець, що був на вахті, очуняв, встав і побіг за «Лайдакою», зовсім не зважаючи на втікаючих інших в'язнів. «Лайдака» це помітив, тому що в цей бік втікали тільки одиниці, бо ж від тюрми на південь дорога вела на головну вулицю Рівного, за якою простягався парк Любомирського, а на північ дорога вела на передмістя.

Отже, «Лайдака» перебіг центральну вулицю і опинився в парку. Там він оглянувся і побачив, що за ним біжить голландець. «Лайдака» вистрілив у нього, але промахнувся. Вистрілив і голландець, також промахнувся. «Лайдака» не стояв на місці, а побіг далі в парк. Не відставав і голландець. Ще кілька разів обоє стріляли, але без результату. «Лайдака» поволі опанував себе, зупинився, зайняв вигідну позицію і цим разом пострілом повалив голландця на землю. Тепер шлях на волю був вільний.

Тоді з в'язниці втекло біля 300 в'язнів, але не всі. Залишилися ті, що були в підвалі. Для їх звільнення не вистачило часу.

На середину літа 1943 року, згідно з вказівками центрального Проводу ОУН на Північно-Західних Українських Землях (Волинь і Полісся) була створена Головна Команда УПА (ГК УПА) разом з її складовою частиною головним військовим штабом УПА. Головним Командиром УПА став Дмитро Клячківський (мав псевдонім «Клим Савур»), а мого батька, пол-

Полковник Дмитро Клячківський «Клим Савур — Охрім»
Дереворит Н. Хасевича

Шеф головного військового штабу УПА полк. «Гончаренко» (Леонід Ступницький)
Фото 1937 р.

ковника Ступницького, під псевдонімом «Гончаренко», призначено шефом військового штабу. Штаб і всі приналежні до нього мали для конспірації назву «Відділ Вільшини».

Згідно з наказом ГК УПА від серпня 1943 року всі вояки УПА називалися козаками.

Ступені підстарший були такі:

1. Десятник,	3. Підхорунжий.
2. Старший десятник.	

Господарча посада у відділі — бунчужний.

Ступені булавної старшини:

1. Хорунжий.	4. Осавул.
2. Поручник.	5. Підполковник.
3. Сотник.	6. Полковник.

Ступені генеральної старшини:

1. Генерал-хорунжий.	4. Генерал піхоти (та інших родів військ).
2. Генерал-поручник,	
3. Генерал-полковник.	

Крім цього було оголошено ряд інших наказів.

Майже одночасно з цим почала формуватися старшинська (юнацька) школа — сотня «Дружинників». Ядро школи складала група гімназистів з Рівного і батальйонців з північного батальйону — «Хміль», «Максимів», «Кльон» і інші. Майже кожен день школа поповнювалася новими слухачами. Це був цвіт нашої молоді. Тут були юнаки з багатьох відділів УПА і майже з усіх регіонів України. Останніми прийшли хлопці з Дубенщини, серед них був мій знайомий Олександр Черняк. Він і ще декілька інших прийшли в УПА з мельниківського відділу «Хрона», що оперував на Кременеччині—Дубенщині. Думалось, хлопці такі ж, як і ми, і ціль у нас одна — воля України, а йдемо до неї різними шляхами. Цей та кілька інших відділів мельниківського підпорядкування було обеззброєно і розподілено по інших відділах УПА. Хто ж не хотів йти в УПА, той міг іти додому. Це був болючий захід, але потрібний, цим була досягнена краща координація дій у боротьбі з німецькими і совєтськими наїзниками.

Командиром сотні «Дружинників» був призначений поручник «Горинь» (Лев Крисько), він же викладав статут внутрішньої служби. Колишній майор Червоної армії «Бондаренко» викладав ведення бою і фортифікації, колишній інженер-старшина Червоної армії «Береза» — мінування і підривні роботи, полковник «Гончаренко» — тактику. На початку осені до нас приєдналися колишній полковник армії УНР Іван Литвиненко (псевдонім «Євшан») — розвідка, колишній полковник армії УНР Микола Омелюсік («Поліщук») — артилерія. Колишній поручник польської армії «Поль» викладав військовий вишкіл, політвиховник «Гайдамака» був призначений чотовим п'ятої чоти. Чотовий четвертої чоти — колишній підстаршина Легіону «Кінаш». Чотовий третьої чоти — колишній підстаршина польської армії «Орел». На жаль, не пам'ятаю псевдонімів чотових першої і другої чот. Бунчужним призначено колишнього плутонового польської армії «Волю». В одному з перших звітів у складі старшинської школи було 156 чоловік.

Нам скомандували збірку і вишикували в лави за зростом. Я опинився в другому рої першої чоти. Ройовим у нас був колишній плутоновий польської армії «Луговий», помічником ройового «Голлий» — колишній капрал польської армії. Пам'ятаю псевдоніми ще чотирьох козаків нашого рою: «Скакунець», «Степан», «Ясько», «Смола». Мій псевдонім — «Юра». Між нами завжди були сердечні, дружні стосунки, ми були як одна велика родина.

**Курінний «Острий»
(Ярослав Ждан). Фото 1941 р.**

З великою пошаною ставилися до нашого ройового «Лугового». Це був немолодий вже чоловік, кремезної будови. Ми звали його «батьком». Надзвичайно сердечні стосунки єднали нас з ройовим першого рою першої чоти «Хмелем» і його другом «Максимівим». Вони були щирими друзями і ніколи не знали страху. «Максимів» був поранений у ногу, тому звільнений від збірок і варті. Запам'яталися кулеметник «Корабель», який завжди носив німецький кулемет MG; «Огарок» — постійний керівник руханкою; «Отто» — веселий балакун і дотепник, з нього різні сміховинки і анекдоти сипалися, як з рогу достатку; «Борис» - добрий співак, трохи подібний до жидка. Як не згадати кулеметника «Максима», колишнього підстаршину польської армії. Він був закоханий у свого «Максима» (станковий кулемет), який був завжди у взірцевому стані. Та й багато інших друзів. Де ви тепер, мої любі «Дружинники», озвіться!

Розпорядок дня був подібний до того, що ми вже згадували, коли розповідали про підстаршинську школу. Почергово ми несли варту, охороняли військовий штаб і самих себе.

Варту несли за всіма правилами — цілу добу, 24 години. Дві години стоялося на стійці, 2 години «чувів» і дві години відпочинку.

Заняття проводилися щоденно, до і після обіду. Все, що нам викладали і старалися навчити, було цікавим і змістовним. Нещикавим, сухим був статут внутрішньої служби, часом дехто куняв. Про це добре знав поручник «Горинь». Для того, щоб внести свіжий струмінь у цю схоластику, несподівано давав команду: «Права рука догори!» Хто слухав, той виконував команду, а сплюхи тільки лупали очами і розгублено дивилися довкола себе. Лунав сміх, а дяневдах команда «встати».

Трохи відступаючи, хочу сказати про штаб УПА. Як правило, він розміщувався в окремому приміщенні. Поряд з ним в окремих хатах та клунях жили курсанти старшинської школи. Курсанти крім навчання, як вже говорилося, виконували внутрішню охорону штабу. Кожної доби на варту заступала одна половина школи. Найдальші від штабу вартові стійки та застави були за півкілометра. Зовнішню охорону штабу здійснювали інші відділи УПА, зокрема сотні з куреня «Острого» (Ярослав Ждан був моїм однокласником по Холмській гімназії). Мені відомо, що сотня «Грабенка» мала свої застави біля броду через річку Горинь.

Саме приміщення штабу УПА — це звичайна сільська хата, в якій місцеві господарі виділили одну кімнату для повстанців. У штабі знаходився мій батько та полковники Іван Литвиненко і Микола Омелюсік. З військової обстановки про штаб нагадували тільки військові карти на столі, все інше нічим штаб не розконспіровувало, навіть друкарської машинки для друкування документів не було. Я думаю, що все друкувалось у штабі «Макаренка», який базувався цілком окремо в цій місцевості. При потребі штаб УПА дуже швидко міняв місце постою.

До штабу була приділена кавалерійська група під командуванням колишнього старшини армії УНР «Чайки». Група мала до двадцяти коней, і її козаки були зв'язківцями-посильними, що виконували різні доручення.

Пам'ятаю, що часто у штабі бували командири «Дубовий», «Бористен», «Омелько» і звичайно «Клим Савур». Часто старшини нашої школи брали участь у нарадах при штабі.

Харчувалися члени штабу в більшості окремо. Їсти варила господиня хати, де зупинялися. Проте інколи харчувалися на кухні старшинської школи разом з юнаками.

Більшість часу штаб та школа базувалися на лівому березі річки Горинь, по лісових хуторах, в районі Великого Стидина, зокрема, на Гутвині та коло села Ледно.

Одного разу, стоячи на замаскованій у лісі стійці, я мав такий випадок. Метрів за п'ять від мене проходила глуха лісова дорога. Чую, — шурхіт мотору. Я приготував карабін. Бачу тихо їде розмальована маскувальними фарбами німецька військова легкова машина. Я крикнув:

— Стій, хто їде!

Там почули, зупинилися. Командую:

— Один до мене. Кличка?

Той, що підійшов назвав кличку. Командую:

— Пройжджайте.

В машині крім шофера і двох охоронців їхав одягнений у цивільну одягу командир УПА «Клим Савур».

Зупиняючись на цьому випадку, треба сказати, що крім «Клима Савура» до штабу ніхто машиною не приїжджав. Окрім машини «Клим Савур» часто приїздив до штабу разом зі своєю нечисленною охороною (я бачив загалом 7 чоловік) на селянських фірах. Мій батько та інші члени штабу користувалися кіньми.

На правому березі ріки Горинь оперувала сотня «Цигана». Її часом турбували німці, які робили свої грабівницькі наїзди з Костополя на українські села. «Циган» зробив засідку, пропустивши авто, коли вони їхали на грабунок. На дорозі заклали міну, протягнули до кущів дріт і залягли. Німці невдовзі верталися назад, бо по дорозі був розібраний місток. Коли перша машина порівнялась із засідкою, хлопці потягнули за дріт, але вибуху не було і машина проїхала. Тоді хлопці замотали дріт за кіса і потягнули з усієї сили, пролунав вибух і друга машина злетіла в повітря. Повстанці відкрили вогонь з усієї зброї, запалили інші машини. Німці, що уціліли, почали втікати, хлопці за ними. Побіг і «Циган», але скоро впав, скошений ворожою кулею. Так нерозважно загинув хоробрий сотенний «Циган». Ось яка буває повна перемога над ворогом і тяжка втрата командира. Трофеї були солідні: 2 кулемети, більше 20 кісів, багато амуніції.

В кінці літа 1943 року тільки одна «Поліська Січ» не підпорядковувалась командуванню УПА, а діяла сепаратно в боротьбі проти німецьких і червоних окупантів. Територією діяльності «Січі» був невеликий регіон, замкнений у трикутнику Людвиполь—Березне—Олевськ. Керівнику «Поліської Січі» Тарасу Бульбі-Боровцю і його командирам запропонували підпоряд-

куватися командуванню УПА і проводити спільні дії під однією командою. Вони відмовилися.

Дещо про керівника «Поліської Січі». У 1939 році після окупації Західної України більшовиками, Тарас Боровець йде на еміграцію. Добре відчуваючи політичну ситуацію, Боровець не може всидіти на місці. І вже в 1940 році він, нелегально перейшовши кордон, вертається на Полісся. Тут збирає своїх прихильників і з початком німецько-більшовицької війни розпочинає активну боротьбу з відступаючими частинами Червоної армії, обеззброює їх, а зброю ховає. Коли німецька армія пішла далі на схід, німці зажадали, щоб він здав зброю, а відділ розпустив. Бульба-Боровець розпустив своїх хлопців, але здав тільки невелику частину зброї. У 1942 році Бульба йде в підпілля, деякий час веде переговори з советськими партизанами, забирає зброю, яку червоним партизанам скидають парашутами советські літаки, і в кінці нищить штаб советських партизанів. Ті в свою чергу нищать штаб Бульби-Боровця. На щастя, там у той час було мало людей. Бульба проводить також деякі операції проти німців. Для того, щоб підпорядкувати Бульбу командуванню УПА, до розташування його штабу було скеровано відділ УПА. Хто з бульбівців захотів, той перейшов до лав УПА, хто не захотів, той вільно пішов додому. Із штабу Бульби добровільно перейшли в УПА: полковник Іван Литвиненко, полковник Микола Омелюсик. Їх відразу зарахували до штабу УПА. Третій полковник, Савченко, не захотів переходити до УПА і вільно поїхав додому. Поручник «Поль» був зарахований до старшинської школи «Дружинників» викладачем. Незабаром після цього на сторону УПА, однією з останніх, перейшла зі зброєю рівненська поліція. Їх було біля 60 чоловік. Відпочивши у Великому Стидині, вони пішли далі на північ.

Через кілька днів після цих подій ми, старшинська школа, були алярмово підняті вночі. Із Великого Стидина прибіг зв'язковий і повідомив, що в селі «панують» червоні партизани. Негайно послали в розвідку перший рій першої чоти — «Хміля» — зі своїми хлопцями. Через деякий час почули стрілянину. Автоматичні черги змішувалися з кулеметними, але це тривало недовго. Настала тиша, яка час від часу переривалася поодинокими пострілами з кріса. Пролунала команда «Кроком руш!» і ми пішли обезпеченим порядком, мали сильне обезпечення з флангів і спереду. Йшли шляхом, обсадженим старими осокорами. Коли завиднілись перші хати, ми розсипалися в розстрільну. Червоні

**Курінний «Крук»
(Іван Климишин)**

почали обстрілювати нас з кулеметів, І нам довелося залягти. Стріляли ми рідко, тільки по добре видимій цілі. Скоро заговорила наша гарматка 45 мм. Червоні почали відступати, а ми піднялися і з вигуком «Слава!» пішли в наступ.

Скоро ми досягли хат. Побачили вбитих червоних. Посеред вулиці села гарматний постріл влучив в фірманку червоних, на якій сиділа жінка-прокурор. Фірманку разом із пасажирами рознесло. З правого флангу надійшла сумна вістка: у нас є троє вбитих — «Сливка», «Кілок» і «Хвиля», всі троє з першого рою «Хмеля», — того, що пішов у розвідку. «Сливка» був з рівненської поліції, «Кілок» закінчив гімназію в Рівному. «Хвиля» — чех за національністю. Він добровільно пішов в УПА захищати свою другу батьківщину. Червоних партизанів нарахували вбитими біля десяти. У Великому Стидині на лікуванні знаходилося троє козаків УПА, то їх червоні бузувіри також вбили. Крім того, в селі було згвалтовано кільканадцять жінок. Багато дечого старалися пограбувати, але не встигли, покинули все на вулиці. Наші здобутки були невеликі — кілька авто-

матів ППШ і з десятків крісів. Ось так наша сотня «Дружинників» прийняла бойове хрещення. Наступного дня всі наші вбиті, шестеро чоловік, були поховані з усіма військовими почестями. Пізніше з'ясувалося, що червоних привів у Стидин наш зрадник, рівненський поліцай, який був у селі кілька днів тому при їх переході з Рівного.

Ми сиділи якось на заняттях і слухали нашого політвиховника «Гайдамаку», коли до нього підійшов козак з обслуги штабу УПА і щось йому сказав. «Гайдамака» вигукнув:

— Козак «Юра»! Вас викликають до штабу.

Я підвівся і побіг, а по дорозі думав собі: вчора був у батька, ми розмовляли, нічого такого не трапилося. В чім же справа? Я вбіг по східцях, постукав, зайшов у кімнату й зголосився:

— Козак «Юра» за Вашим наказом прибув!

Батько показав рукою десь поза мене. Я повернувся, переді мною стояв мій добрий шкільний товариш Гордій Загоруйко (псевдо «Гармаш»), один із заступників курінного «Крука». Ми обнялися, поцілувалися, вийшли надвір, сіли у затінку і почали розмовляти. Я запитав його, де Сергій Прокопович. Гордій сказав, що Сергій загинув у бою з німцями на сході під Славутою. Я чув вже про цей бій. Ми обоє помовчали і посумували. Гордій сказав, що прийшов сюди з куренем. Є тут і сам «Крук» і заноситься на якусь акцію проти червоних. Я любувався Гордієм — ставний, одягнений у німецьку шинель, на грудях бінокль «Zeiss 8X», на пасі «Парабелум». Поговорили ще трохи, на прощання обнялися і розійшлися. Бачилися з ним ми востаннє.

За рікою Горинь, десь напроти Степані, з'явилися советські партизани. Виглядало так, що вони хочуть перейти річку. Туди негайно послали сотню «Босоти», яка оперувала над Стиром, на Колківщині. Завдання було — не допустити, щоб червоні переправилися на лівий беріг. Міст у Степані був знесений, з води стирчали тільки палі. Червоні поки що тільки пробували. На допомогу сотні «Босоти» тимчасово до приходу куреня «Крука», надіслали ще п'яту чоту «Дружинників». Чота йшла обезпеченим маршем, проте все ж попала у засідку. Двоє червоних партизанів залізли на дерева, якими був обсаджений шлях до Степаня. Підпустивши наших хлопців поближче, вони відкрили вогонь з двох ППШ. Тоді полягло п'ятеро наших «Дружинників», серед них був відомий ще з Рівненської гімназії знаний «філософ» «Баблей» (Микола Павлючик-Гаврищук). Куди ділася тоді сотня «Босоти», мені невідомо. Куринь «Крука»

підійшов запізно. Хлопці піймали одного з мародерів. Він сказав, що це був спеціально направлений батальйон, який мав завдання пробитися в Словаччину. Полегли «Дружинники» були поховані з усіма почестями на цвинтарі у Великому Стидині.

Невдовзі прийшов зв'язковий з Рівного і приніс ще одну трагічну звістку — Гестапо заарештувало Ганну Павлівну і Тамару Мартинюк, дружину і доньку Андрія Степановича, знаного вже нам книгаря. Сталося це так: до Тамари, яка співпрацювала з підпіллям, звернувся один чоловік і попросив влаштувати йому зустріч з одним із окружних теренових провідників. Тамара влаштувала цю зустріч у себе вдома. Коли прийшов провідник, у двері застукали — це було Гестапо. Провідник відкрив вікно, перескочив через паркан і втік городами. Ясно, що той, хто просив цю зустріч — провокатор. Тамару і Ганну Павлівну заарештували і скоро після цього розстріляли. Ще й досі в мене перед очима усмішка на устах Тамари, цієї відважної, гарної дівчини, славної патріотки України.

Найдовше ми стояли в Гутвині. Це було невеличке сільце з кількома хатинами, розкиданими попід лісом. Люди там були привітними, добрими, дуже добре до нас ставилися. Деколи приходилося покидати цю милу оселю. Якось у кінці жовтня ми залишили гостинний Гутвин і форсованим маршем досягли села Майдан, що розташоване посеред лісу. Всі оселі були обнесені високими частоколами. Кругом було неначе спокійно. Але як тільки добре смеркало і люди, поправши худобу та іншу живність, готувалися до сну, розпочинався справжній концерт. З усіх боків починали вити вовки. Ми обставили все село посиленою вартою. Місцями від частоколу до перших сосен було не більше десяти метрів. Всюди світилися вогники очей, місцями вгадувалися силуети хижаків. Вони хоч і кпили собі з нас, але далі краю лісу не показувалися. Нам стріляти в вовків було заборонено. Так, під виття вовків, пройшла ніч. Вранці всю землю укутав туман, але відчувалося, що день буде гарний.

Рано на світанку нашого ройового викликали до штабу. Йому було наказано провести дуже важливу розвідку. Річ в тім, що за 10-15 кілометрів по прямій розпочинався знаменитий Цуманський ліс, в якому часто виводилася червона партизанка. Штаб УПА вів постійну розвідку й спостереження за діями советської партизанки, яка все старалася проникнути далі на захід. Вивчалися шляхи цього проникнення: окремих більшо-

вицьких агентів і, дуже рідко, цілих відділів советської партизанки. Стало відомо, що шлях проникнення советської агентури завжди йшов через Цуманський ліс. І ось, коли старшинська школа була з кількадечним постоем в селі Майдан, другий рій першої чоти старшинської школи ходив у розвідку до хуторів, які були розташовані під самим Цуманським лісом.

Щодо військових дій і планів штабу УПА на Волині, то це все робилося секретно й без розголосу. Нам було заборонено цікавитися тими діями штабу, і ми цього дотримувалися. З огляду на це, я нічого не можу написати.

З Цуманського лісу червоні робили набіги на наші села для грабунків і «чісткі неблагонадйожнава елемента» серед нашого населення. Стріляти нам під час розвідувального рейду категорично заборонялося. Розвідку слід було проводити дуже обережно і, наскільки це було можливо, скритно. Нам дали теренового провідника, який добре знав цю місцевість. Ми вирушили в дорогу, йшли забезпеченим маршем. Місцями ще лежав туман. Поступово він розвіявся. Пройшовши біля 7 кілометрів, ми побачили чоловіка, який ішов назустріч нам, але кількасот метрів осторонь. На наші знаки зупинитися він розводив руками і скоро зник у лісових хащах. Ясно було, що спіймати нам його не вдасться, бо віддаль завелика. Біля 11 години ранку перед нами постала поляна довжиною до 1,5 км і шириною в найширшому місці у кількасот метрів. Недалеко від її західного краю стояло 6-7 хатин з іншими забудівлями. Ми залягли так, щоб могли все бачити, а самим бути невидимими. Недалеко за хатами починався старий високий мішаний ліс. Це вже був початок Цуманського лісу. Тим часом, наш провідник, ховаючись від куща до куща, направився до однієї з хат. Через півгодини він повернувся і сказав, що советів не було вже біля двох тижнів і якщо переходили, то тільки лісом, на північ від поляни. З такими даними ми повернулися в Майдан.

Наступного дня ми покинули Майдан і повернули до Гутвина. Через кілька днів, це було на початку листопада, коли ми вже готувалися спати, пролунав наказ: «Негайно виступаємо!» Ми пішли забезпеченим маршем на південь, обминаючи села. Стало відомо, що німці стягнули з фронту кілька дивізій для того, щоб задушити партизанку і опір населення. Вони розпочали операції з правого східного берега Горині, місцями перейшли річку і почали прочісувати територію.

Форсованим маршем ми йшли всю ніч. Над ранком я відчув на собі, що таке сон на ходу: ось так ідеш стрілецьким рядком, один за одним, бачиш спину попереднього, аж раптом тебе охоплює морок і, ступивши кілька кроків у бік, стукаєшся об дерево і відразу приходиш до тями. Тоді швиденько наздоганяєш своїх і стаєш на своє місце. Так ми вийшли з лісу. Обабіч дороги потягнулися кущі. Ось тоді втома насміялася над нами — багатьом привиділось, що нас намагаються обійти, якись фігури перебігають з місця на місце. Наші ввижання передались і командирам. Негайно послали розвідку, але праворуч від нашого маршруту нічого не знайшли. Це були тільки видіння від перевтоми. Подолавши біля 30 кілометрів, ми увійшли в село Постійне, правильніше, це були тільки жалюгідні залишки села. Німці вже давно його зруйнували і спалили. Люди тулилися, хто де зміг: землянки, тимчасові, наспіх зліплені житла.

Хто тільки не приходив на нашу нещасну, безталанну землю, той руйнував, нищив, запроваджував свої порядки, несучи горе й сльози нашому народові.

Перед нами мав переправлятися через Горинь курінь «Крука». Переправа почалася на наспіх збитому з кількох човнів паромі. Але, коли на паром завели фірманку з кулеметом і попередньо випраженими кіньми, посеред річки він почав швидко тонути. Коні щасливо припливли до берега, а фірманка з кулеметом і кулеметником потопилися. Курінь пішов берегом і за якийсь час успішно перебрів річку. Коли стало світати, ми повернули в ліс. Швидко задиміла наша польова кухня, кухарі готували сніданок, хлопці відпочивали. Раптом пролунав постріл. Всі схопилися за зброю. Рушничні постріли змішалися з автоматними і кулеметними чергами. Через деякий час долучилися розриви нашої мінометної стрілянини. Увесь ліс клекотів. Скоро ми довідалися, що на нас, «Дружинників», наткнувся і пішов у наступ червоний партизанський батальйон. На початку їм вдалося дещо потіснити наші чоти, але коли фронт вирівнявся, червоні, отримавши добру відсіч, здригнулися й почали швидко відступати, залишаючи своїх убитих. Ми побачили, як втікають «непобедиміе». Коли перше ж наше мінометне стрільно влучило у фірманку червоних з амуніцією і пролунав вибух, серед червоних почалася паніка, і вони з криками «вперьод», стріляючи наосліп поза собою, щодуху втікали далі в ліс. Бій тривав кілька годин.

Повстанець
Малюнок В. Дорошенка

Після бою нас зібралось небагато: перша чота, частина другої і декілька козаків із інших чот. Наші втрати — 6 чоловік убитими, серед них «Гайдамака» — наш політвиховник, він же чотовий п'ятої чоти, «Кінаш» — чотовий четвертої чоти, «Долина» — козак другої чоти і троє інших. Псевдонімів, на жаль, не пам'ятаю. Поранених було декілька чоловік.

Ми нарахували десь біля 3-ьох десятків убитих червоних партизанів. Трофеї: кілька автоматів ППШ, до двох десятків гвинтівок, серед них було 3 чи 4 снайперські гвинтівки з оптичними прицілами. Потрібно додати, що десь за місяць, ми довідалися з «Інформатора», що місцева боївка знайшла в хатках, де відбувався бій, ще 63 тіла червоних і збрала багаті трофеї. Крім того ми взяли в полон словацького солдата, який сказав, що той батальйон прямував у Словаччину підняти там повстання. Сотня «Дружинників» після цього бою розділилася на двоє: 3-тя, 4-та, 5-та чоти і частина 2-ої пішли зі штабом УПА на південний схід. Друга, менша частина, в якій був я, пішла на північний схід.

Ми йшли дуже обережно, лісами обходили села і хутори. Першої ночі випала моя варта. Я її ледве достояв: далися взнаки перевтома і нервово напруження. Другого дня ми вийшли і пішли просікою. Вона вже трохи заросла і прямою лінією вела на північ. Я досі з благоговінням згадую ці, переважно соснові ліси, які надійно захищали нас від хижого ока займанців. Тривалий час ми йшли сильно забезпеченим маршем і десь на третій день вночі наші передові стежі, перед невеличким лісовим сільцем, наткнулися на німецьку заставу. Пролунало: «Halt! Parole!» (Стій! Пароль!). Наша стежа відповіла вогнем. Почалася перестрілка, яка тривала хвилин 15. Ми не мали жодних втрат. На другий день наш фельдшер «Зима», який добре знав цю місцевість, визначив, що ми знаходимося зараз в колишніх володіннях графині Хамцовой. Також сказав, що недалеко звідси знає невеликий хутір, де живуть добре знані йому люди. Наш командир вирішив послати туди розвідку, щоб знати, що робиться довкола. В розвідку пішли фельдшер «Зима», я і ще один козак. Ліс тут був інший, мішаний. Сосни зустрічалися рідко і ґрунт під ногами не був уже піщаний. Подолавши десь біля 8 км, ми побачили на невеликому узвишші дві-три хати з забудівлями. Було тихо, вперед пішов сам «Зима», ми вдвох залишилися. Загавкали собаки, яких ми вже давно не чули. Скоро нас гукнули, ми зайшли в хату. Господарі дуже сердечно нас

прийняли, нагодували бараболою з кислим молоком і погостили навіть медом. У господарів був радіоприймач. З нього ми довідалися, що на фронті німці зазнають поразки за поразкою. Фронт неблаганно посувався на захід. А щодо цієї місцевості, то німців ніде близько не було. З такими новинами ми повернули до відділу.

Ми йшли все далі. Якось над ранком почулося легке шурхотіння: хтось наближався. Я насторожився. І яке ж було то миле здивування — до мене підійшла молода козуля. Вона стояла по той бік струмочка і запитуюче дивилась на мене. Я стояв не рухаючись, козуля, напевно, прийшла на водопій. Але вона постояла трохи, не наважившись спуститися з берега до струмка, і поволі пішла назад у ліс.

Наступної ночі ми пройшли через невеличке село і дуже обережно підійшли до річки Горинь, близько 5 кілометрів південніше Кричильська. На другий бік Горині перепливали човнами і увійшли в сосновий ліс. Десь за 6-8 кілометрів ми знайшли дві чи три півземлянки, які раніше збудували бійці УПА. Там ми отаборилися і простояли біля двох тижнів.

Німецька офензива потерпіла фіаско. Німці нічого не досягнули, вони не те, що не знищили партизанки, а й взагалі у вічі, мабуть, її не бачили. Відразу були відновлені всі зв'язки, які почали оперативно діяти. Ми отримали наказ повернутися в район Великого Стидина, що і зробили. Школа відновила свої заняття. Це був уже грудень місяць.

Об'єднавшись знову в одну сотню, ми розказували один одному про пригоди, які трапилися нам, коли наша сотня «Дружинників» розійшлася різними дорогами. Отже, та група, що попрямувала на південний схід, дійшла до села Малин. З ними були легко поранені. Про одне поранення хочу розказати детальніше. В останньому бою був важко поранений в руку дружинник «Бодрий». Його у важкому стані знайшов дружинник «Отто». Він знайшов фірманку, приїхав, забрав пораненого і опікувався ним аж поки не здав його на руки лікарю. Вчинок «Отто» гідний найвищої похвали.

Тим часом Червона армія форсувала в кількох місцях Дніпро і розгорнула наступ на його правому березі. Час не ждав. Для того, щоб зробити випуск старшин ще до приходу фронту, нас інтенсивно навчали. Наприкінці влаштували ще й маневри. Я на маневрах не був, лишився з хворими, бо мав нарив на вказівному пальці лівої руки і його довелося оперувати. Весь час ми

були на варті. В кінці грудня 1943 року заняття закінчилися, і нам у приміщенні школи села Вирка влаштували урочистий випуск. Промовляли до нас усі трое полковників із штабу і дехто з наших викладачів. Більшості випускникам було присвоєно звання хорунжого. Після цього протягом кількох днів усі «Дружинники» роз'їхалися за призначеннями. Мене призначили ад'ютантом командира 2-ої старшинської школи «Дніпрового».

Незадовго перед тим головний штаб УПА на Волині був ліквідований, його перенесли в Галичину. Батько був призначений командиром самооборони. Для його охорони зі складу однієї із сотень було виділено рій, крім того у батьковому підпорядкуванні було 6 вистових вершників.

Тривало інтенсивне формування 2-ої старшинської школи. Кожного дня прибували все нові слухачі і я мав трохи писанини. У зв'язку з наближенням фронту командування вирішило перевести школу в Карпати. За кілька днів до нашого відходу в Карпати наше командування мало переговорити з командуванням малярської армії. Малярська сторона делегувала генерала і трьох старшин високого рангу. З нашої сторони — «Клим Савур», мій батько, полковник «Гончаренко» і ще кілька старшин. Сторони домовилися не проводити одна проти другої ніяких воєнних дій, пропускати військові частини через території, контрольовані ними. Мадяри зобов'язалися надати нам певну кількість амуніції. Після переговорів наш відділ супроводжував малярську делегацію до станції Олика. На прощання мадяри дали нашому відділу 4 ящики гранат і кілька ящиків амуніції.

З Полісся на Захід ми вирушили 12 січня 1944 року. День був похмурий, з невеликим морозцем, йти було добре. Першу стоянку на ніч ми мали в селі Нічогівка. Другий перехід був довший, та й на дворі стало студеніше. Якраз на наш Новий рік ми були в селі Граддя. Було десь коло 20° С морозу. Чим далі на захід, тим більше було снігу. Запам'яталося мені село Угли на тому боці річки Стохід, яку перейшли по льоду. Село було багате й нагадувало південні волинські села. Залізницю Рівне—Ковель переходили вночі, виставивши з обох боків перейзду застави. Цю залізничну магістраль німці вважали головною, тому її пильно охороняли. Рух там був великий, а місцевість — чисте поле. Тільки зі східного боку були великі могили, порослі деревами. Коли до нашої застави з південного боку підійшов німецький патруль, наші хлопці відкрили вогонь. Німці

Кінна стежа УПА на Волині в 1943 р.

втекли і з віддалі почали відстрілюватись, але недовго. Через деякий час німці стали обстрілювати могилки з гармат, але це теж не завдало нам ніякої шкоди. Ми були вже на західному боці переїзду, не менше як 300 метрів від залізниці. Далі ми просувалися спокійно.

На Водохрища ми дійшли до великого й гарного села Осекрова. Люди там були привітні, свідомі. В Осекрові ми розпрощалися з 2-ою старшинською школою, яка пішла далі в Карпати, і кількома фірманками поїхали на Горохівщину. На прохання батька командування відрядило мене до нього в самооборону. Окрім мене з нами були фельдшер «Зима» і один старший уже чоловік, колишній підстаршина польської армії. Вночі ми переїхали Локачі і поїхали на південний схід. На перший постій зупинилися на хуторі, назви якого, на жаль, не пам'ятаю. До батька теж відразу з'явився місцевий надрайоновий провідник «Ярослав». То був чоловік 40-45 років, з припорошеним сивиною волоссям. Після цього приїжджали командири місцевих боївків. Місцевість тут була хвиляста, з невеликими ділянками лісу, які де-не-де урізноманітнювали краєвид. Згодом ми переїхали на хутори Сіножаті. Тут був організований вишкіл для сільських командирів самооборони. Вести його доручили мені. Я старався викладати те, чому нас учили.

Насамперед розглядали питання організації самооборони, беручи до уваги рельєф місцевості, кількість потенціальних оборонців, шляхи сполучення і т. ін. Заняття тривали майже два тижні. Після них сільські командири розійшлися.

Недалеко від наших двох хат ще одну хату займала місцева боївка «Вітра». Боївка була невелика, 8-10 чоловік. У них на варті завжди був один чоловік з кулеметом. Перед ним, десь 300-400 метрів, було чисте поле. На полі була дорога, що вела в Галичину. До останньої від нас було не більше 10-ти кілометрів. Одного ранку на дорозі з'явилося 2 фірманки з озброєними людьми. Стійковий вигукнув: «Стій! Кличка!» Коли це не подіяло, то сипонув по них з кулемета. Невідомі попадали на землю, а перелякані коні потягли воза з кулеметом «Збройовка» повз вартового аж до наших хат. Тут хлопці воза з кіньми затримали. До нас прибіг один з боївки і попередив: — «Німці». Не бачачи більше нічого, ми відступили до лісу. Прибув «Ярослав». Я спитав його, чи можна обійти дорогу лісом з тим, щоб перетяти німцям дорогу відступу. Він відповів, що можна, тільки останні 300 метрів треба йти полем. Ми сіли на дві фірманки і погнали, домовившись, щоб «Ярослав» не починав ніякої акції, поки ми не зробимо засідки. Але він слова не дотримав, почав скоро стрілянину і німці втекли. Пізніше ми довідалися, що то були татари у формі СС. Про їхні втрати точно не знаємо, бо вбитих і поранених вони взяли з собою.

В кінці березня 1944 року несподівано з'явилися советські фронтові частини в силі кількох батальйонів. Пострілявши з гаубиць, вони трохи просунулися вперед, на захід. Одразу ж за ними прийшли червонопогонники — війська НКВД. 31 березня від місцевої боївки прибіг козак, якого ми добре знали. Він попередив, що першого ж дня, коли прийшли червоні, надрайоновий «Ярослав» здався і почав видавати всіх і все. Ця вістка була, як грім з ясного неба. Треба було негайно щось робити, цей негідник добре знав посаду батька і наше місце перебування. Гонець сказав, що підрозділи червонопогонників розташувалися в Берестечку, Демидівці і Млинові, в багатьох селах є залоги. Висновок був такий, що звідси треба було негайно зникати. Зброю змагацинувати і передати станичному, а самим групами по 2-3 чоловіки пробиватися на схід у Кременецькі ліси, там були великі лісові масиви.

Вирушили ми в дорогу вдосвіта 1 квітня 1944 року. Коли добре розвиднілося, повалив лапатий сніг, але після полудня

розтанув, бо стало тепло. Йшли ми втрюх. Батько з сивою бородою, в старій потертій куртці, на голові бараняча шапка, виглядав як старий дід. Фельдшер «Зима», з зарослим сивиною обличчям, в старому куцаку, і я, в короткому кожушку. Просувалися ми дуже обережно, прислухаючись до всього, що доходило до наших вух. День пройшли ми успішно, ввечері знайшли зв'язок і зупинилися на хуторі. Вночі пішли в недалекий гай, де зібралось багато людей. Всі питали, що ж робити далі, бо більшовики об'явили мобілізацію. Я виступив, і переконував людей не йти на мобілізацію, а вступати в УПА і боротися з поневолювачами.

До ранку ми ще трохи подрімали, а коли ледь благословилося на світ, ми вже були на ногах і вирушили в дорогу. Нас вже було четверо, бо приєднався один місцевий чоловік. Увійшли в ліс. Як приємно було у весняному лісі! Навколо тихо. Але незабаром я вловив далеке потріскування гілок, а через деякий час — уривки розмови. Я звернув на це увагу моїх супутників, і в нас не було ніяких ілюзій: йшла облава. Потрапляти в лісі в руки до червоних було рівноцінно смерті. Ми спиталися нашого місцевого супутника, чи є тут десь поблизу якісь хати. Він сказав, що треба йти прямо. Коли ми побігли, він скоро від нас відстав і зник. А ми бігли, не знаючи, що ж нас чекає далі.

Ми бігли лісом, сподіваючись якнайшвидше дістатися до людських осель. Знаючи добре методи червоних карателів, ми були свідомі того, що нас чекає: знущання, тортури, концентраційні табори, в кращому випадку смерть. Хвилин через десять за деревами почали виступати людські оселі. Біля крайньої хати ми вийшли на дорогу. Це був невеликий хутір, п'ять-шість хат. Хати і забудівлі добре виглядали, очевидно, тут жили заможні господарі. Був Великдень. На наше прохання пустити нас до оселі, нам відмовляли, кажучи:

— Ідіть собі дорогою, бо інакше і нас заберуть разом з вами! Люди вже добре знали, що таке НКВД, тому старалися застерегти себе від зустрічі та навіть і розмови з незнайомими. Ми стояли надорозі.

Хвилин за п'ять, з другого боку хутора вибігла з лісу група розлючених червонопогонників і, несамовито лаючись, висипала на дорогу. Ми пішли їм на зустріч, бо ззаду вже також були солдати.

— Рукі вверх! — кричали вони і з автоматами напоготові підбігли до нас і стали обшукувати.

До батька підійшов невеликий кирпатий солдат, як пізніше виявилось, це був молодший лейтенант, який став обшукувати батька. Я побачив, як у батька він забрав кишеньковий годинник «Омега». У мене нічого не знайшли. Після обшуку солдати сказали:

— У ніх нет аружия і вааабще нічево нет!

Пролунала команда:

— Рукі на затилок! Шагом Марш!

Ми так і пішли з руками за шиєю в супроводі червонопогонників. Метрів через двісті, за деревами ми побачили ставного майора (це був комбат) і жінку у формі старшого лейтенанта (очевидно, санінструктора або фельдшера).

— Вот етіх задержалі на дароге, аружия у ніх не било! — доповів молодший лейтенант.

— Хто такі? Куди йдете? — запитав доброю українською мовою майор.

Ми відповіли, що ми з Княгинина (село в Млинівському районі), прізвище Ковальчуки. Німці забрали нас насильно копати окопи аж під Броди. Ми втекли і тепер добираємося додому.

Нараз недалеко заговорив «Дехтяр». В прогаліні лісу ми побачили втікаючого чоловіка, який швидко зник за кущами.

— Уйдьот сабака, он уже за рекой! — казали солдати. А комбат, переминаючись з ноги на ногу, говорив до нас українською мовою.

— Ми ведемо визвольну боротьбу з фашистським окупантом, а ви придумали якусь «бандеровщину». Треба всім одностайно стати на боротьбу, а коли доб'ємо ворога, взятися всім за відбудову. А життя в нас було прекрасне! Не зрівняти з вашим батрацьким животінням. Микола, ходи сюди і розкажи їм як добре жилося в колгоспі! — звернувся він до сержанта-велетня.

— Я з Полтавщини. Ми живемо заможнo. Вам таке життя і не снилось.

Він став розхвалювати колгоспне життя на всі лади.

Тим часом постріли змовкли, і через деякий час з нічим повернулися солдати, що хотіли зловити втікаючого чоловіка.

— Ушол падлец! Нам река памешала! — доповів сержант.

А нас затримали чоловік біля десяти.

— Атвєсті в Демідовку і здать в КПЗ, — наказав комбат.

Під посиленням конвоєм нас відвели в Демидівку. КПЗ знаходилася у просторому будинку, який стояв на пустирі. Цей будинок був віддалений від інших будинків метрів на 150-200.

Нас посадили біля КПЗ на землю, і через деякий час по одному закликали до будинку. Хто заходив, той більше не вертався. Дійшла черга й до мене. Я увійшов у будинок і попрямував по довгому коридору до останньої кімнати. Там мене обшукали, забрали окуляри, і тоді один солдат відкрив несподівано люк у підлозі, а другий солдат, що був позаду, сильно штовхнув мене в цей отвір. Під час падіння я сильно вдарився ліктем об край того отвору. Опинився я в підвалі, який був викопаний, мабуть, спеціально з цією метою, бо глибина його становила біля трьох метрів. Карателі набили туди повно людей. Ми задихалися, бракувало повітря, але на це ніхто не звертав уваги. Кругом було темно й тихо. Коли цілком стемніло, весь будинок наче ожив. Чути було лемент і зойки тих, кого катували й тортували, лемент і плач дівчат, несамовиті крики. Слідча машина НКВД працювала, і таким чином могла вибити в більшості ув'язнених потрібні для слідства зізнання. Після таких тортур майже кожний міг дати «зізнання», що він рідного батька вбив. Тільки сильні духом і загартовані люди могли вистояти на таких допитах. Над ранок скрізь запанувала тиша. Через кілька годин люк відкрився, до нас спустили драбину і скомандували:

— Па аднаму вихаді!

Один з нас поліз угору. Солдат крикнув:

— Єщо адін!

Я стояв недалеко від драбини і поліз угору. Люк закритися. Нас обох завели в туалет, який знаходився біля входу в дім. І ось, знаходячись в туалеті, я почув кроки і голоси в коридорі.

Говорив батько:

— Куди я іду?

Тоді я не знав, що більше батька не побачу і не почую його голосу.

А той, хто виводив батька з приміщення КПЗ, говорив:

— Іді куда хочеш, ти нам не нужен, старік!

Більше в підвал я не попадав. Завели мене в одну з кімнат, де слідчий став мене допитувати: звідки я, хто такий і що тут робив? Я повторив те саме, що говорив червонопогонникам під час затримання. Я назвався Ковальчуком Юрієм Леонтійовичем, 1926 р. народження, походжу із села Княгинина. Я говорив так тому, бо знав, що в Княгинині більша половина мешканців Ковальчуки, й таким чином надіявся «загубитися» серед людей. Я звернувся до слідчого, щоб мені повернули окуляри.

Він пообіцяв пошукати, але так їх мені і не віддали. Мене вивели на двір і сказали вартовому:

— Прісмастрі за нім.

Нас сторонніх виявилось двоє і через деякий час відпроваджено на военкомат, де нас зареєстрували і замкнули в одній із кімнат. Тоді всі державні установи пильно охоронялися, особливо вночі, боялися нападу відділів УПА. Але ніч минула спокійно. Справа в тому, що довкола Демидівки не було великих лісних масивів, де могли б перебувати більші повстанські відділи.

Ранком біля военкомату зібралось досить багато людей, але призовників виявилось небагато — чоловік двадцять п'ять, всі інші були проводжаючими. Нас супроводжували лейтенант, двоє солдат і чоловік шість червоних партизанів. Перед відмаршем лейтенант попередив нас йти і не розтягуватися, а в разі нападу або якоїсь стрілянини лягати на землю, бо в іншому випадку насамперед проти нас буде застосована зброя.

Я все думав, як мені позбавитися постійної опіки червоних. Я надіявся, що дорогою мені вдасться непомітно вислизнути з поля зору конвоїрів. Великим мінусом було те, що я не знав місцевості, по якій ми мали проходити.

І ми пішли по одноманітній місцевості, де були поля, часом прикрашені хуторами. Коли вечоріло, ми зайшли в село (здається, Радів), яке було розташоване праворуч дороги, якою ми проходили. Ліворуч була тільки одна недобудована хата. Хлів і стодола були вже побудовані.

Село витяглося однією вулицею на схилі узвишшя. Городи від обійсть спускалися до болотистої долини, серединою якої протікав струмок.

Ближче до мосту на долині прокопана сітка — канал, очевидно, хтось колись намагався проводити тут меліорацію. Коли я добре придивився, то по дамбах біля каналів можна було перейти на протилежний бік долини, на якому був невеликий видовжений горбок, порослий дубовим лісом.

На ніч ми розташувалися в трьох хатах. Нам постелили соломоми на підлозі, щоб було добре спати. Вечором до нашої хати зайшло двоє дівчат і стали розпитувати, звідки йдемо. Після короткої розмови дівчата стали відкрито нам дорікати за те, що ми йдемо на мобілізацію. Вловивши момент, я став потишеньку розмовляти з чорнявою Марійкою. Я сказав їй, що хотів би втекти, але хто мені допоможе знайти зв'язок. Марійка по-

обіцяла відвести мене на зв'язок і сказала, що живе в хаті, яка має ганок з двома колонами, а другої такої хати тут немає. І хата знаходиться метрів за триста далі в селі. Отже, ми домовилися, що наступної ночі, якщо мені сприятиме доля, я буду в неї, і вона відведе мене на зв'язок, який сконтактує мене з якимось відділом або боївкою.

А взагалі, на території, яку ми пройшли і на яку прибули, відчувалася вагома присутність червоних. Всюди шастали патрулі НКВД, переважно піші, але були й кінні. Вночі нас пильно охороняли партизани, так що не могло бути й мови про втечу. Вдосвіта нас підняли, і ми без сніданку пішли в напрямку Рівного. І так ми пройшли через міст, піднялись на горбок і побачили за клаптиком лісу, що був з правої сторони від дороги, якийсь хутори.

Наша «охорона» почала ганяти по хатах, в результаті чого в них з'явилося кілька пляшок самогонки. Швидко пролунала команда: «Прівал!»

Я уважно спостерігав, як усі розбрелися по хатах, щоб щось поїсти. До того ж весь той розбід відбувся хаотично. Я подався праворуч, ближче до лісу. Зайшов в одну хату, у другу і уважно стежив, що робиться з нашим відділом. Через деякий час конвой, формуючись на ходу, вирушив у дорогу. До нього добігали запізнені новобранці й долучались до колони. Я побачив, що все це робиться поспіхом, неухважно. Самогонка зробила своє діло.

Я вирішив залишитися, заховатися до ночі і тоді спробувати дістатися до своїх. В той час перебував я в недобудованому будинку, але в ньому вже жила молода господиня з малюком на руках. Я прямо сказав їй, що хочу залишитися в неї до ночі, і просив, щоб заховала мене, бо не маю бажання йти в Червону армію.

Вона сказала мені досить серйозно й довірливо:

— Мій теж воює десь у відділі.

Я спитав, чи він тепер далеко звідси. Вона відповіла, що не знає. Я ще спитав, чи великий цей дубовий ліс? Господиня розповіла, що лісок тягнеться на південь вузькою половою кількох кілометрів. В лісі недалеко від дороги є кілька хат, там живуть люди.

Далі господиня відвела мене до стодоли, де я глибоко зарився в солому. Я запевнив її, якщо, не дай Боже, мене тут знайдуть, я скажу, що сам крадькома зайшов і сховався. Так я про-

сидів до вечора, і коли добре стемніло, пішов обережно до лісу, куди я дістався щасливо. Там я пішов дорогою, йти було добре, але недовго. Скоро натрапив на повалені поперек дороги велетенські дубові дерева. Ці завали мали охороняти людей, що жили тут, від наїзників. Я з великими зусиллями у темряві обійшов ці завали, і дістався до невеликої поляни, де стояло декілька хат. Підійшовши до однієї хати, я кілька разів постукав у вікно. Довго ніхто не відповідав. Я стукав ще. Аж нарешті хтось появився у вікні й спитав, чого мені треба. Я просив, щоб направив мене на зв'язок. Той хтось відповів, що кругом «совети» і щоб я забирався геть. Я з нічим відійшов назад і вирішив пробиратися через багно на протилежний бік в село з тим, щоб знайти хату з «ганком», де мала жити недавня знайома Марійка. Але ніч була темна, і я так і не зміг перейти по дамбі на протилежний бік багна. Давалося взнаки те, що я був без окулярів (від уродження я був короткозорим), які забрали в мене енкаведисти в Демидівці. Після чергової спроби перестрибнути на інший бік канави, я влетів у воду, бо не втримався на березі дамби. Замочив одну ногу вище коліна, а другу - по щиколотку. Я зрозумів, що тут не пройду. Отже вирішив йти через міст. До моста підійшов досить швидко і став наслуховувати. Всюди було тихо, тільки час від часу було чути наче цокання копит коней.

Коли спускався з насипу, почув такі виразне цокання копит коней. До мосту наближалися вершники. Я опинився на зораному полі і ліг в борозну. Вершники, а їх було двоє, переїхали міст, прив'язали коней, також збігли з насипу, і пішли по полю метрів десять від мене, блимаючи ліхтариком. Але світло було червоне, тьмяне й вони не могли мене бачити. Це був червоний патруль. Вони попрямували по зораному полі вниз до струмка. Вони розмовляли. Один доказував:

— Он только сюда пашол.

А другий густим басом не погоджувався:

— Ми точно нічево не знаем.

Вони ще трохи походили по берегу струмка, б'ючи нагайкою по сухому очереті, і, не знайшовши там нікого, стали повертати до коней. Я міг тільки розрізнити два силуети, але Господь Бог милував мене, вони пройшли і не помітили лежачої в борозні людини.

Почувся стукіт копит, червоні поїхали в бік села. Коли затих стукіт копит, я піднявся і обережно пішов також у напрямку села. Але я попрямував до недобудованої хати. Тільки ввійшов на под-

вір'я, як почувлися знайомі голоси двох солдатів кінного патруля. Я вмить ліг за великою купою гною, яка була трохи осторонь від забудівель ближче до зораного поля. Вони зайшли в недобудований дім і, не знайшовши там нікого, попрямували до стодоли. Але й там було порожньо. Заговорив бас:

— Відійш, нам, на pewno, показалося.

Другий відповів:

— Ну, і чорт с ним, паехали!

Було чути, як вони сіли на коней і поїхали в напрямку моста. Проїхали по ньому, і через деякий час затих стукіт копит.

Я піднявся, пройшов асфальт і попрямував вулицею села. Пройшовши метрів 500, я побачив хату, ганок якої був з двома колонами. Підійшовши до хати, я постукав у вікно декілька разів, аж поки там у хаті спитали:

— Хто там?

Я сказав, що хочу бачити Марійку і прошу, щоб відкрили двері, заспокоюючи їх тим, що в мене зброї немає, і я нічого лихого їм не вчиню.

Після деякого вагання двері відчинилися, і мене пустили до хати. Світла не світили. В хаті було темно, але перед собою я міг розпізнати дві постаті. Це був господар і господиня. Господар спитав невдоволено, чого мені треба? Я спитав, де Марійка? І додав, що домовився з нею, що вона відведе мене на зв'язок.

І тут наче буря спалахнула. Господар і господиня заговорили перебиваючи одне одного, що Марійки нема дома, що всюди москалі, і щоб я негайно, поки не розвиднілося, забрався геть із хати.

Я зрозумів, що вони брешуть і мої умовляння нічого не допоможуть. Мое становище було непевне, я був без зброї. Вони мене не боялись. Я зрозумів, що, піднявши шум, я можу тільки пошкодити собі, тому я вийшов із хати. Починало сіріти. Я пішов у напрямі асфальту. Мене супроводжував тільки гавкіт собак, але ніде нікого не було.

На асфальті я повернув вправоруч і пішов у напрямку Рівного. Пройшов місток, поглянув па болото, зоране поле, пригадуючи собі драматичні мандрю, коли життя мое було «на волосок» від смерті. Проходячи повз хату молодої господині, яка не боялася страшних наслідків і надала мені притулок та заховала мене в стодолі, я думками звернувся до Господа Бога, щоб дарував їй, дитині її і чоловікові життя і здоров'я.

Далі мене минуло декілька вантажних військових машин. Вздовж дороги одноманітно тягнулися поля і ніде ні одного клаптика лісу. Мені назустріч їхало кілька вершників. Вони спитали, куди я йду.

Я відповів:

— У Рівне на мобілізацію.

Очевидно, моя відповідь їх задовольнила, бо вони поїхали своєю дорогою. Я йшов, і мене весь час не залишала надія і думка, що якимось чином не попаду до Рівного. Але все-таки я наближався до нього. І ось тут, ліворуч, я побачив ліс. Мое серце застукотіло частіше, і я повернувся туди. Тут почувся зненацька гуркіт мотора літака, який летів низько над землею. Це був двокрилий літак, з якого мене очевидно помітили, а я якраз наближався до ліса. Літак розвернувся й зробив коло наді мною.

Мене чекало розчарування, бо це не був ліс, а лише вузька смужка лісу, і дерева в ній були поламани або стояли голі, обгорілі. Це були німі свідки недавніх боїв. Я вийшов з ліску. В літаку це зауважили, бо літак полетів далі, але я ще довго чув гуркіт його мотора. Трохи далі, коли я повернув праворуч і вийшов на Лубенський шлях, я побачив дороговказ, який показував напрям до Рівненського аеродрому. Незабаром я побачив у долині Рівне. Настрій у мене був препоганий. Я усвідомлював, що лізу сам у лівго оскаженілого ворога, адже в Рівному багато людей знало батька, та й мене знали. Але в даній ситуації вибору не було. Я був без зв'язку, а без нього я нічого вчинити не міг.

На Лубенській вулиці я побачив шлагбаум і біля нього міліціонерів. Один із них спитав, куди іду і чи маю документи? Потім він мене обшукав з ніг до голови, подивився в торбину й сказавіти. Я запитав, де мобілізаційний пункт. Він відповів:

— Прайдьош через город, і за парком Любомірскава єсть казарми. Вот там і єсть мобілізационний пункт. Іді!

Я знав, що там були касарні і, за Польщі в них стояв дивізіон зенітної артилерії. Я ще дужче насунув кепку на очі і пішов. Пройшов повз той дім, де ми з батьком жили останні півтора року нашого побуту в Рівному й повернув праворуч на головну вулицю міста. Було бажання пролетіти ту відстань якнайшвидше.

Назустріч мені йшли переважно військові, цивільних траплялося мало. Але те, що я побачив за мостом через річку Уст'є, мабуть, примусило б здригнутися і мертвого. Троє мордатих червонопогонників вели хлопця і дівчину цілком молоденьких.

Їм було не більше шістнадцяти років, скривавлених. Руки в обох зв'язані колючим дротом. Вони, нещасні, ледве переставляли ноги. Обличчя в них були страшні, скривавлені, їх вели, очевидно, в тюрму. Далі я побачив ще кілька груп ув'язнених. Тих, мабуть, вели на допит у НКВД.

Недалеко від парку Любомирського, тільки ліворуч (як дивитися на схід), стояв високий понурий будинок тюрми. Україна не встигла оговтатися після попереднього коричневого займанця із знаком свастики, як прийшов новий, більш кривавий. Але Україна боролася. Багатостраждальний народ знемагав, але вірив у те, що колись і над нашим прекрасним краєм засяє зоря свободи.

Тим часом я підійшов до вахти касарень. Черговий спитав, чого мені треба? Я сказав, що відстав від своєї колони, тому що заслаб. Він направив мене до начальника мобілізаційного пункту. Я зайшов у сіни невеликого будинку і постукав у двері. Хтось сердито крикнув з-за дверей:

— Не мешай. Падажді!

Я став чекати й тут зайшов чоловік, який пильно поглянув на мене і простягнув руку для привітання, сказавши:

— Моє поважання п. Ступницький! Як ся маєте?

В мене кров застигла в жилах. Переді мною стояв циркульник-поляк, що мав перукарню на першому поверсі, а ми жили на другому поверсі його закладу. Я швидко себе опанував і відповів йому спокійно:

— Ви помиляєтеся, моє прізвище Ковальчук.

Перукар зняковів і ще раз поглянув на мене. Тоді я ще раз спитав його:

— Як Ви сказали?

Він відповів:

— Ступницький.

Я сказав:

— Такого я не знаю і не чув.

Перукар ніяково посміхнувся і пішов.

Через деякий час від начальника вийшов відвідувач, та із-за дверей почулося:

— Захаді!

Я сказав, що по дорозі сюди заслаб, і тому спізнився на один день. Начальник відповів:

— Ето харашо, что ти пришел. Ваши в четвѳортом баракѳ. Ідітуда!

Я пішов до бараку, побачив декілька знайомих облич, з якими я йшов разом із Демидівки. З бараку я старався нікуди не виходити, щоб не зустріти ще когось із знайомих. Через два дні нас завантажили в товарні вагони, й десь після полудня наш ешелон рушив через Здолбунів на схід.

У мене була ще надія, що може вдасться вислизнути з поїзда в Могилянах, де недалеко від станції починався великий ліс, який за Острогом сполучався з лісами Дубенщини і Кременеччини. Я з тремтінням дивився з вагона, коли ми під'їжджали до Могилян, але те, що я побачив, примусило мене здригнутися і сльози покотилися з очей. На запасній колії стояв бронепоїзд, жерла гармат його були скеровані в бік лісу, який був на відстані 300–400 метрів від станції, а на цій площі було, як маку, червонопогонників.

Наш поїзд пішов далі, а я подумав собі, коли й чи взагалі побачу Тебе, мій рідний краю. Наступного дня з невеликою зупинкою ми минули Київ, проїхали київським мостом Дніпро і попрямували далі на схід.

Одного разу в вагоні до мене підійшов добре вгодований Соловей, молодий чоловік, здається, з Хрінників, і спитав:

— Що нам робити далі?

Я відповів:

— Невже ти не знаєш? Після вишколу нас умундирують, дадуть зброю і повезуть на фронт. Коли будеш проїжджати через нашу місцевість, утікай з ешелону та йди в ліс, там знайдеш своїх, і будеш продовжувати боротьбу за волю України!

Ще тоді я не надав цій розмові особливого значення. Я не знав, що наді мною вже зведений зашморг.

Десь через тиждень наш ешелон прибув до Чкалова, колишнього Єкатеринбурга. Потяг поставили на запасну колію, і ми вийшли з вагонів. Тут же з'явилися «покупці» — вищі військові чини з двома просвітами на погонах і більшими зірками.

Нас вишикували в похідну колону, і ми вирушили в степ. Здавалося, безмежний степ розтягався до горизонту. Тільки на північному сході виднілися передгір'я південної частини Уральських гір, порослих лісом, а ближче з правого боку річки Урал, дубово-берестяні гаї різної ширини, від кількох сот метрів до кількох кілометрів завширшки. Нас привели до літніх таборів, де були побудовані довгі землянки, в яких жили солдати.

Нас завели в якесь приміщення, й наказали роздягатися догола на медогляд, якщо це, що відбувалося далі, можна було

назвати медоглядом. Сиділи люди в білих халатах і візуально визначали стан здоров'я кожного з нас. Коли я сказав, що в мене із зором погано, мене завели до одного «ескулапа», мабуть, окуліста, який спитав:

— Ну, ти ж відіш?

Я сказав, що на праве око бачу погано. Він спитав:

— А левим как?

Я відповів, що трохи краще, але не набагато. Він тоді усміхнувся і сказав:

— Ну, і сайдъот! Харашо!

Після такого огляду нас розподілили по ротах і взводах. Командиром взводу призначено старшого лейтенанта Новоструєва, а командиром роти — лейтенанта, єврея (прізвища не пам'ятаю). Нас умундирували: гімнастюрка, штани-галіфе, обмотки, черевики й на голову пілотку.

Після обіду провів з нами бесіду ротний політрук — невеличкий кацапчук, який наголошував зичним голосом:

— Родіну надо защіщать всімі сілами, до последнева диханія, а кто так не будет делатъ, то у таво вирастет чертопалох!

Того політрука ми так і охрестили «чертопалохом». Пізніше видали зброю. Мені дісталася учбова гвинтівка, з чого я був дуже задоволений, бо не треба буде її прискіпливо чистити.

Почалися заняття, — в основному муштра. Польових занять було мало, що мене дивувало, адже нас готували на фронт. Насувалось припущення, що нас готують насамперед як «гарматне м'ясо». Ті, які прибули сюди раніше, розказували, що готують тут близько 2-3 місяців, дають нове обмундирування і відправляють на фронт.

Через декілька тижнів нас, молодших, відібрали й кого приділили до роти автоматників, а кого в роту по розмінуванню. Годували нас погано: першою стравою найчастіше були «щі», себто препоганий капустак, друга - різна каша, рідко з м'ясом. Це такий мав вигляд обід. Вранці й увечері — рідкий крупник, чай і 650 грамів хліба. Одним словом, чоловік весь час був за тим, щоб щось поїсти.

Якось увечері до мене підійшли брати Олійники з Хрінницької Діброви. Я їх бачив під час збору в лісі перед нашим арештом. Тоді вони були з німецькими «Маузерами» й активно виступали за збройний опір «советам». Отже, вони спитали мене, що робити далі: чи втікати, чи муштруватись і йти на фронт? Я відповів, що ідея втечі звідсіля безглузда, бо відразу пійма-

ють. А треба пройти вишкіл і коли будуть відправляти на фронт, утікати зі зброєю і ставати до лав УПА.

Скоро після цього, а якщо бути точним, то 24 червня 1944 року, вранці мені наказали залишитися і не йти на заняття. Біля 9-ої години прийшов сержант і відвів мене у штаб нашої частини. Там спитали, чи мені ніхто нічого не винен? Я відповів, що старший лейтенант Новоструєв винен мені 200 рублів за чоботи, які він у мене забрав, і на додаток обіцяв дати нові черевики. Гроші мені видали, і сказали, що мене переводять в іншу частину. Сержант вивів мене надвір і наказав сідати на траву. А тим часом у штаб приводили по одному, по два солдати, які, після коротких відвідин штабу, приєднувалися до нас на траву. Після того, як нас зібралось чоловік 20-25, підїхала «полуторка». Нам скомандували: «На машину».

Машина відвезла нас на передмістя Чкалова і зупинилася перед масивними залізними воротами. Невдовзі ворота відчинились, нас впустили на внутрішнє подвір'я й наказали сідати просто на бруківку.

Хвилину через 10 нас почали викликати по одному, зачитуючи прізвища, і відводили в будинок. Коли до мене дійшла черга, солдат червонопогонник відпровадив мене в будинок і завів у кабінет. Тут за столом сидів мій слідчий, молодший лейтенант Першев, чорнявий, немолодий чоловік. Я відрепортував йому, як належить, про своє прибуття. Тут слідчий підїшов до мене з ножицями, відрівав погони, зняв зірку з пілотки, забрав ремінь і сказав:

— Ви находітесь в контрразведке «Смерш» і отнине будете мене називать гражданин следователь! Ви арестовани!

Я запитав, за який проступок мене заарештовано? Він відповів:

— Ви обвиняєтесь по статтям 58.1а, 58.11, 58.10-2 уголовного кодекса РСФСР:

58.1а — прямая измена родини;

58.11 — групповая измена;

58.10 — антисоветская агитация.

Далі він спитав: звідки я і хто в мене вдома? Переді мною стояло надзвичайно складне завдання — створити правдоподібну фавбулу про себе й моє життя-буття. До того ж я не смів навіть ненароком втягнути когось в лабети НКВД. Створену фавбулу я повинен був запам'ятати й знати назубець. Отже, в селі Княгинині я майже нікого не знав. Мені були відомі прізвища, які там найчастіше зустрічалися. Я знав, що старостою був

Ковальчук, і в селі жив хлопець Ключко, який був поліцаєм десь у Генерал-Губернаторстві. Отже, його можна було представити як такого лиходія, не висуваючи проти нього конкретних звинувачень. Але це були загально відомі речі.

Отже, я весь час твердив, що походжу з села Княгинина, а радше — з його хуторів, Демидівського району, Рівненської області. Народився 17 грудня 1926 р. Батьки — селяни, мати походила з Бондарчуків. Окрім мене в сім'ї була молодша сестра Марія.

Записавши це все, слідчий подзвонив, з'явився солдат, який вивів мене на двір і наказав сідати на бруківку. Там уже сиділо 6-7 ув'язнених чоловік. Через деякий час до нашої групи приєдналося ще декілька чоловік. Коли день хилився до сутінок, під'їхав «воронок». Це була вантажна крита машина, розділена металевими листами на ряд вузеньких клітин - комірок, куди вміщався тільки один ув'язнений. Кожна комірчина мала двері з загратованим оглядовим віконцем. Всі комірчини закривались на замок, а біля вхідних дверей сидів озброєний солдат. Коли весь «воронок» був заповнений, ми поїхали і по короткому часі зупинилися на в'язничому подвір'ї. Після детального «шмону» (обшуку), всіх нас розвели по камерах. Я попав у камеру, де було п'ять ліжок. Всі в'язні були із Західної України.

Так потяглися мої сірі, одноманітні тюремні дні. Годували тут погано: 350 грамів хліба. Хліб гіркуватий, бо в ньому було багато кукіло. Вранці кип'яток, а на обід і вечерю — «баланда» (дуже рідка перша страва).

Десь на третю ніч мого перебування в тюрмі, мені приснився сон, який я й досі пам'ятаю. Снилось, що ми з батьком їдемо верхи на конях лісовою дорогою, і у певному місці дорога розходиться. Батько поїхав ліворуч, а я — праворуч. Я ще деякий час чув цокання копит батькового коня. Мене схопив жах, я став гукати батька, але мені ніхто не відповів. Цей сон віщував мені, що я вже батька ніколи не побачу.

Днів через 8-10, увечері, викликали мене на слідство. Знов поїздка «воронком», знов той самий слідчий. Спочатку я стояв години дві, а слідчий Першев займався своїми справами, переважно щось писав. Але вкінці він покликав мене ближче й наказав сісти на стілець, тримаючи руки за спиною. Він став розпитувати про те, чи в селі була організація ОУН і хто її очолював. Я сказав, що була, але я не знаю, хто там керував. І ті, які про це мені говорили, також не знали. Відомо тільки те, що це був не наш сільський чоловік, а якийсь чужий.

На запитання, як я попав у відділ УПА, і де ми були, я відповів йому так:

— Однієї ночі в хату зайшло троє озброєних людей, зробили обшук, а мене забрали. Я попав на Полісся, був у відділі «Корбана». Хто були командири, я не знав, тільки назвав кілька псевдонімів друзів, що загинули, але звідки вони були, я не знаю. Я сам був на кухні, тому що скаржився на зір. Коли Червона армія стала наближатися до Західної України, наш відділ пішов на захід. Через деякий час ми опинилися недалеко Локачів. Я зауважив, що з відділу почали зникати хлопці. Тоді однієї ночі я втік і став пробиратися до асфальту Львів—Рівне, щоб дістатися додому. Недалеко Демидівки я був затриманий солдатами внутрішніх військ НКВД і доставлений у Демидівський райвоенкомат.

Після цього допит закінчився й мене відвели до камери.

Через деякий час мене знову викликав слідчий і став розпитувати, що було на зборах у лісі під Демидівкою. Я сказав, що люди радилися, що робити далі. Слідчий спитав чи виступав хто? Я сказав, що виступало багато людей.

— А ти виступав? — спитав слідчий.

Я сказав, що виступав, але, що говорив, не пам'ятаю.

— А не гаваріл лі ти, что нада прадалжать барьбу, а на мабілізацію іті не нада?

Я сказав, що такого не говорив. Тоді слідчий вигукнув:

— Харашо! Ми устроім очную ставку, і пасмотрім, что ти тагда запайош!

І дійсно, викликали мене днів через три вранці. Я думав повсякому, хто ж стане мені на очну ставку, що я кому зробив поганого? На очну ставку прийшов один з братів Олійників. Тоді мені стало зрозумілим те, що до мене кілька разів підходили брати Олійники, Соловей та інші.

— Ти ево знаеш? — спитав слідчий Олійника, показуючи на мене.

— Так, щоб добре, то ні, але я бачив його в лісі на зборах. Він там був з батьком, — відповів Олійник.

Після цього мене заїло за живе. Я зі страхом думав про дальший перебіг розмови.

— Ну, что ти скажеш? — спитав мене слідчий.

Я відповів, намагаючись бути якнайспокійнішим:

— Я цього чоловіка не знаю, а що до того, що він там був, то, може, й був. Там було багато людей. А його твердження,

що я був з батьком, то це явна брехня. Дивуюсь, як можна говорити такі речі, не знаючи чоловіка.

— Олейнік, ти харашо ево знаєш, чтобы утверждать, что ето билево атец? — звернувся до Олійника слідчий.

— Їх не знаю, але так говорив дехто з людей, — відповів Олійник.

— Зачем гаварить то, чево не знаєш. Да, а что он гаварил там? — спитав Олійника слідчий.

— Він казав, щоб на мобілізацію не йти, а йти в ліс воювати з «советами», — говорив Олійник.

— Свабоден! — сказав слідчий.

Олійник вийшов. Після цього зайшов Соловей. Той відразу різко виступив проти мене, назвавши мене агітатором, але не зміг підтвердити, що я був з батьком. Останнім зайшов скромний хлопчина, який сказав, що мене не знає і бачить мене перший раз. На жаль, прізвисьце цього хлопця я забув. Я сказав, що їх не знаю, і ніколи з ними не зустрічався. І так на цьому слідство було закінчене.

Мені «пришили» ще агітацію, але версія про те, що я був з батьком, була відкинена, і зовсім у справі не фігурувала. Я був переконаний, що поступив правильно, стверджуючи категорично, що «свідків» не знаю.

Я знав, що буду засуджений і міркував так:

— Навіщо мені топити людей, навіть тих, які мене видали. Що мені з цього, що вони понесуть покарання, жахливі катування НКВД, навіть якщо й смерть.

У кінці серпня багатьох з нас відправили етапом в Соль-Ілецьк. Їхали ми у вагонах, конвой ставився до нас дуже погано.

В Соль-Ілецьку була стара тюрма, кілька п'ятиповерхових корпусів. Всі вони побудовані у формі букви "Е", «Єкатеринінській». Від царів і цариць, до Леніна і Сталіна нас українців гнобили і нещадно нищили.

«Надзірателі» були всі як на підбір — собаки, — не мали ні крихітки людяності, зате були «верние ленінці». Режим страшний, харчування препогане: вранці кип'яток і 450 грамів хліба. Хліб із синім відтінком, багато кукілю, а на обід і вечерю — миска «баланди»: чиста вода, в якій крупинка крупинку доганяє. Тож не дивно, що через місяць стали ми ходячими скелетами. А, скільки людей там померло!

І ось тут, у Соль-Ілецькому, в камері, підійшов до мене низенький хлопчина, й спитав тихенько:

- Юра, а як ти сюди потрапив?

КАРУ СМЕРТИ В СССР СКАСОВАНО, ЗАМІНЮЮЧИ ЇЇ НА 25 ЛІТ КАТОРГИ

ПЕРЕД СКАСУВАННЯМ

ЖИТИ НЕ ДАВАЛИ.

ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ

ВМЕРТИ НЕ ДАЮТЬ!

Кару смерти в СССР скасовано, замінюючи її на 25 літ каторги.
Дереворит Н. Хасевича

Після уважного огляду, я впізнав у ньому дружинника «Гандзю». Бачачи моє збентеження, він приклав палець до уст і сказав:

— Можеш бути спокійний, я тебе не видам. Тут є ще один дружинник — «Отто». Нас арештували в Чкалові, де ми були в армії.

Я сказав, що мене також арештували в Чкалові, де я був в армії. Ці двоє моїх побратимів — «Гандзя» і «Отто» — походять із села Кривчиків Вишнівецького району Тернопільської області.

Майже після двох місяців мене викликав дозорець і завів у кімнату для чергування. Там сидів майор, який спитав моє прізвище, ім'я і по батькові. Я назвав себе, а після того він сказав:

— Ви осуджені асобим совещанієм СССР по статтям Уголовного Кодекса РСФСР 58.10 і 58.11, строком на 10 лет ісправительно-трудовых лагерей. Распшитесь!

На початку грудня 1944 року багатьох з нас викликали на етап. Повантажили у «столипінець» (вагон-зек), і повезли в

Бузулук в пересильну тюрму. А надворі вже лютувала холодна сибірська зима. В Бузулуку тюрма стара, камери великі. Саджали нас чоловік по 40-50. В камерах було тепло. Всі дозорці, старші вже люди, були дійсно людяними. Годували нас бідно, але якість страв була краща. На перевірку виводили в коридор.

В кінці грудня викликали нас, 44 чоловіки, на етап і знову повантажили у вагон-зек і повезли на схід. Конвой був дуже суворий. Годували нас дуже погано. На перший день був шматок хліба і кип'яток, а далі раз у день шматок сухаря і кип'яток.

В Челябінськ приїхали 31-го грудня. Нас відчепили від ешелону і поставили на запасну колію. А солдати замість того, щоб нас нагодувати й напоїти, понаводили дівчат і влаштували собі гульки — зустріч Нового року. Гуляли цілу ніч, і поїли всі наші харчі. Після Нового року давали нам по маленькому шматочку сухаря, а в останні дні взагалі нічого не давали. В результаті того ми бачили, як кожного дня виносили трупи наших померлих товаришів. Десь під Новий рік за старим стилем привезли нас у Новосибірськ. Вийшло нас із вагоном 34 чоловіки, а десять поглинули безмежні простори Сибіру. Не одна мати не діждалась сина, а жінка — чоловіка, і не знали, де вони поховані.

Конвой відвів нас на пересилку. В Новосибірську пересилка була дуже велика, всі камери були забиті в'язнями. Годували погано, тільки хліб був трохи кращої якості. Після санітарної обробки, нас відправили до великої камери, де було біля 100 чоловік. Спали в'язні на двоповерхових нарах, на голих дошках. Біля мене лежав такий же як і я молодий хлопець, родом із-під Луцька. Одного разу, коли ми удвох розмовляли, до нас підійшов вже немолодий чоловік. Говорив він російською мовою, але відчувалося, що він не росіянин, бо розмовляв з акцентом. Він нам сказав, що сам походить із Харкова, за фахом інженер-машинобудівник, засуджений по 58 ст., себто політичний. Його етапом везуть до Харкова на пересуд. Він сказав, що дуже жаліє нас і застеріг, щоб ми ніколи не говорили на політичні теми, бо кругом повно «стукачів».

В Новосибірську держали нас на пересилці не більше тижня. І знов етап, і знов «столипінець». Після кількадечної подорожі ми приїхали в Маріїнськ. Наш вагон-зек відчепили від ешелону і поставили на запасну колію. На нас чекав вже новий конвой, всі солдати якого були в білих кожухах. Після корот-

ких переговорів між начальниками конвоїв, солдати нашого конвою стали відкривати загратовані відділення й наказали виходити з вагону. Коли ми вийшли надвір, пролунала команда:

— По чотири становись!

Потім нас порахували.

А далі те, що я почув, дуже мене схвилювало. Новий начальник конвою, сержант, звернувся до нас чистою українською мовою, і замість того, щоб сказати звичне:

— Вніманіє! Заключьонніє, ви переходіте в распоряженіє канвоя. Ідті і не растягіватса, із ряда в ряд не перехадіть! Шаг вправо, шаг влево, счітаєм пабег. Канвой пріменяєт аружіє без предудрежденія! Следуй вперьод!

Сержант-українець сказав:

— Хлопці, глядіть, щоб ви не померзли! Мороз сьогодні дуже сильний. Підемо швидко вперед, бо йти далеченько!

І дійсно було дуже зимно. В повітрі висів туман, що буває при дуже сильних морозах.

І тут я зрозумів, що не все ще втрачене. Проклята тоталітарна людиноненавистицька комуністична система не змогла вибити в усіх наших українцях сумління. Менше здивувало мене те, що сержант говорив українською мовою. Нерідко зустрічалося, що наші українці, особливо східняки, говорили українською мовою. І ми пішли якомога швидше, на скільки нам дозволяло наше виснажене здоров'я, прямуючи за переднім конвоїром.

Десь через годину ми дійшли до транзитного табору Сиблага, що звався Марраспред. Там завели нас у гарячу лазню і наказали роздягатися, а одяг забрали в «прожарку». Після купелі — стрижка і бриття. Пройшли ми і медкомісію. Оглядали нас дві лікарки, які співчутливо кивали головами. Було чого нам співчувати, адже всі ми були ходячими скелетами. Замість тіла, була тільки шкіра та кістки. Висновок медкомісії для всіх з нашого етапу був однозначний: Пелагра 3-го ступеня, направити всіх у стаціонар (лікарню).

Усіх нас запровадили в барак, то і був стаціонар, де нас поклали по різних палатах. Для мене було дещо дивним, що після семимісячних поневірянь по тюрмах і етапах, де умови були жахливі, можна було одягнути чисту білизну і лягти в чисту постіль.

Годували нас три рази на день: вранці дещо солодкий чай і каша, 650 грамів хліба. В обід якась зупа, а на друге — риба

з гарніром або деколи давали омлет. На вечерю частіше всього — зупа. Увесь хліб з'їдався відразу вранці. Але так тривало недовго. Тижнів через три-чотири нас виписали і ми потрапили в загальний барак. Недарма, що в Марраспреді побутувала така приказка (цитую тією мовою, якою це говорилось):

В нашому распреде
Улучшилась піща:
Утром чай, в обед чаюха,
Вечером — чайце!

Нам мали давати посилений харч, але першого тижня його з'їдав староста бараку зі своїми друзями. Але коли ми поскаржились лікареві, який наглядав за нами, тоді цей посилений харч стали видавати нам.

Так ми перебули в Марраспреді майже до кінця березня, а тоді викликали нас на етап. Окремо треба було розповісти про Маріїнськ, Кемеровської області, і Сиблаг. Отже, Маріїнськ був столицею Сиблагу. Начальником Сиблагу був майор Прокоф'єв. В самому Маріїнську і його околицях були три табірні відділення: Марраспред, Марогород і Маротделение. Окрім цього були ще й лагвідділення: Берекулі, Орлово-Розово, Ново-Івановка та інші (нажаль, більше не пригадую).

Було ще інвалідське лагвідділення в Баїмі. Це все були табори ІТЛ (Ісправітельно-трудоіе лагєря). В Ново-Іванівці табір КТР каторжанський і довгий ряд дрібних лагпунктів.

Всі лагпункти були ітееловські (себто не каторжанські). Всі табори були сільськогосподарські. Тільки один Маротделение був промисловий. Ось туди в Маротделение і був направлений наш етап. Тут нас відразу відпровадили в ОП (Оздоровітельная палата), яка розміщувалася в півземлянці.

А взагалі ув'язнені жили переважно в півземлянках, але були і бараки. Всі житлові приміщення знаходилися в середині табору, а таборові цехи були по краях зони. Найбільшим виробничим цехом був завод «Рекорд». Це був евакуйований з Харкова завод механічної обробки металів. Дуже багато людей працювало на виробництві.

Був швейний цех, пімокатний цех, РММ (ремонтно-механічні майстерні), кирпичовод-цегельня, мотузковий цех, шевські майстерні, художній цех, ЦЕС (центральна електростанція), паперовий цех, автоцех, конбаза.

Звичайно, була велика кухня й пекарня, стаціонар, він мав три півземлянки і один барак. Недалеко від вахти знаходилось управління табору і контора ПТЧ (виробничо-технічна частина).

Ув'язнені розподілялися на дві категорії: ті, що сиділи по побутових статтях, і по політичних.

Згідно з табірним жаргоном, в таборах були такі касты:

«блатні», «вори-законники», «суки» — ті, хто зрадив блатних і подався на службу наглядачів і чекістів, а всі інші ув'язнені називалися «фраери». Всі ув'язнені, які були урядовцями, і ті, яких заняття не було пов'язане з фізичною працею, називалися «придурками».

Після одномісячного перебування в ОП, мене виписали на роботу в прядильний цех. Деякий час після цього я працював уточником в різних цехах. А під кінець мого перебування в Маротделенії, я працював пресувальником на паперовій фабриці.

Під час мого перебування в цьому таборі було декілька втеч, які, звично, закінчувалися тим, що втікачів ловили і приводили в той самий табір для того, щоб показати, що вони зловили втікача. А якщо вбивали, то привозили труп вбитого втікача і клали на видному місці біля вахти, щоб усі бачили. Все це робилося для того, щоб підкреслити: знай, що не втечеш, все одно піймаємо або застрілимо.

Але про дві втечі розкажу окремо. Отже, в РММ працював електриком наш хлопець, Іван Н. (прізвища, на жаль, не пам'ятаю) зі Львова. Під час однієї сніжної хуртовини, супроводжуваної сильним вітром, він зробив коротке замикання в електромережі, яка освітлювала огорожу довкола табору, і непомітно втік. (Він пізніше розказував, що сів на поїзд і поїхав на захід). Його втечу виявлено було тільки на третій день, тому що під час щоденних перевірок завжди було п'ять «лишніх» або три «не хватало». За цей час він встиг далеко відїхати і дістатися до Львова. Там зробив «ліві» документи, влаштувався на роботу і жив спокійно три роки. Але зв'язався з якоюсь дівчиною, яка видала його чекістам через ревнощі. Його привезли назад в Маротделеніє тільки для того, щоб показати нам, а тоді кудись забрали. Його мили і «обробляли» в бані, де він усе розказав.

А друга втеча була така. Однієї ночі втік днювальний або як у таборі називали «шестьорка» (прислужник) «кума» (так звали в таборах оперативного уповноваженого НКВД), який прихопив ще з собою одного білоруса. А «шестьорку» собі «кум»

вибирав із посеред побутових в'язнів, у яких був малий термін ув'язнення. Так і цей днювальний сидів за невелику кражу з терміном 3-ох літ ув'язнення. Білорус сидів по статті 58.10 і 58.11 (був у полоні у німців).

Отже, з малим терміном ув'язнення майже ніколи не втікали, бо часто їм була амністія. А політичні статті мали довгий термін ув'язнення, і на них не було ніколи амністії або інших полегшень.

Але дуже швидко все з'ясувалося. Той, про якого думали, що він дрібний злодій, виявився збіглим каторжником з Ново-Івановки. Він сам капітан Червоної армії, летун. Його літак збили німці, а він вистрибнув на парашуті і потрапив у полон. Там, скінчивши шпигунську диверсійну школу, був закинутий німцями за Каспій, де його спіймали, засудили на 25 літ КТР, і він потрапив у табір в Ново-Іванівку. Звідти він утік. Але бачачи, що чекісти ідуть йому по слідах, він учиняє дрібну кражу в магазині. Його ловлять і дають 3 роки таборів. На його нещастя приходить етап в Маротделеніє з Ново-Івановки, всього декілька чоловік, які його пізнають, і він вирішує негайно втікати. Робить це дуже майстерно: свої сліди посипає тютюном-махоркою. Таким чином він і білорус утікають «з кінцями» (зовсім).

Начальником табору в Маротделенії був Козаков, донський козак, українець. За людяність і справедливість в'язні ставилися до нього з пошаною. А пізніше начальником табору зробили колишнього фронтовика, майора Метелькова. Це був також хороший начальник.

В Маротделенії сиділи видні в минулому люди. У свій час сидів там маршал Рокосовський і декілька інших старшин Червоної армії. Їх у більшості позабирали в діючу армію на фронт у 1941 році. Сиділо декілька міністрів, як Масюков, Пономарьов та інші. Між іншим, сиділа жінка командарма Штерна, Софія Павлівна, дуже розумна та інтелігентна жінка. Сиділа вона безстроково.

А всіх інших зеків, які були переважно «придурками», викликали тоді, коли закінчувався термін ув'язнення, і давали їм розписуватися, що сидітимуть до «особливого розпорядження». Дехто з нещасних не витримував і божеволів. Радянська влада мстилася всім політичним до кінця.

Ще хочу написати про один кумедний випадок. Начальник Сиблага Прокоф'єв задумав придбати літак для того, щоб йому легше і швидше було дістатися до різних лагпунктів своїх володінь. Для цього він замовив летуна з Гулагу. Йому прислали такого летуна — зека Гапонова, сидів за якісь «картбюжні діла» і

отримав строк 4 чи 5 років. Він прибув, мабуть, якимось особливим етапом у Маріїнськ, був добре одягнений і з декількома валізами. Поки літака не було, він тинявся по бараках та обігрував у карти всіх блатних. Але це йому скоро надокучило. Він вирішив піти в місто і там розважитися, тим більше, що гроші у нього були. Отже, Гапонов вдягнув шкіряне пальто, пижикову шапку, нові унти і попрямував на вахту. Підійшов до віконця, стукнув пальцем. Вахтер, побачивши добре одягненого «фацета», не роздумуючи довго, відкрив двері. І Гапонов пішов у місто. Там добре гульнувши і будучи добре «під газом», вертався в табір додому. Знов стукнув у шибу, але вахтер подивився і сказав:

— Покажи пропуск.

Гапонов відповів:

— Да я же здесь живу!

Тоді вахтер сказав:

— Вот что, батя, выпил харашо, так і правалівай атсюда! Здесь лагерь!

Тоді Гапонов став сперечатися з вахтером.

Не знати чим би закінчилася ця сварка, коли б не надійшов якийсь начальник, який знав Гапонова, і наказав пропустити його в зону. Після цього Гапонова одягнули в усе табірне, а всі особисті речі і гроші забрали в «каптьорку».

Ще хотів би написати про один цікавий випадок. Завідуючий фабрики-кухні був єврей Ванштейн, один з політичних в'язнів. Він займав цю посаду вже давно, ще до мого прибуття до табору. Ванштейн був строгий начальник, і порядок на кухні дотримувався добре. Але десь у 1947 році в Сиблаг приїхала московська комісія для інспекції лагпунктів. Була вона й у Маротделенії. Зайшли й на кухню. Коли один із інспекторів побачив Ванштейна завідуючим кухнею, то аж почервонів від злості. Став кричати:

— Вон, падлец, атсюда! Такім врагам народа здесь не место! Ти что думал, что я тебя не найду?

Через деякий час стало відомо, що Ванштейн був на початку тридцятих років начальником обласного НКВД в Ростові і запроторив у тюрму цього майбутнього інспектора. Але той зумів якимось чином викрутися із лабет НКВД. Тепер пригадав свого кривдника і мстив йому. Куди подівся Ванштейн, мені невідомо.

А тим часом партія разом із своїми вірними псами — чекістами — не дрімала. Все думали, як би гірше познущатися над

тими, хто посмів кинути виклик партії і її зловісним кланам. Такими жертвами були в першу чергу українці. Починаючи від надуманих членів СБУ, до повстанців ОУН і УПА. І вони придумали загнати нас у якнайбільш віддалені табори, і там створити такий режим і таку каторжну працю, яку мало б хто витримав.

Влітку 1948 року викликали нас на етап, насамперед воїнів УПА і членів ОУН, а також свідомих українців. Зібрали всі ці жертви в Марраспред, загнали в ешелони пульманів і повезли на схід. І так ми доїхали до Красноярьська. Там нас вигнали і повели в транзитний табір. Це був величезний табір, у якому було біля десяти окремих зон, кожна з яких могла вмістити по кілька тисяч в'язнів. Це ще раз доводило слухність висловлювання письменника Солоневича: «Росія в концтагері».

Нас розмістили в одній із зон разом з побутовиками. І відразу блатні, нацьковані чекістами, кинулися на нас з метою пограбування. Але досить швидко вони отримали належну відсіч, коли на чолі нашої «самооборони» став колишній капітан підводного човна Писаренко. Блатних відчутно побили і розігнали. Вони всі побігли на вахту проситися, щоб їх від нас забрали. «Надзірателі» швиденько забрали від нас своїх союзників десь в іншу зону. В нашій зоні запанував спокій.

Це був місяць липень 1948 року. На дворі стояла спека. Зрозуміло, що для вгамування спраги, ми багато пили води. В кожній секції бараку для води був бачок, а людей в секціях було багато, отже, він порожнів швидко. Для того, щоб урізноманітнити свій побут на пересилці, я ще з одним в'язнем — західняком — взяли порожній бачок і пішли до хвіртки, де був дозорець. Він відкрив нам зачинену на замок фіртку, і ми увійшли до загальної зони, де була водопровідна колонка з краном.

Біля крана зібралось чоловік 30, і кожна пара чекала своєї черги. Між нами були різні люди. Але нашу увагу привернув один в'язень, одягнений у військову форму, кольору «хакі», якогось особливого покрою, невідомого досі нам. До того хлопця посипалися питання:

— Що то за форма на тобі? Хто ти такий? І звідкіля тут взявся?

Молодий стрункий хлопчина гірко усміхнувся і почав розповідати. Коротенько його розповідь звучала так: був у Червоній армії, був на фронті, де під час однієї з операцій потрапив до німців у полон. Там полонені терпіли жорстокі муки, нелюдські умови, голод, бруд, а хвороби косили людей сотня-

ми. Для того, щоб врятуватися від смерті, він записався до РОА, а оскільки мав спеціальність шофера, його посадили відразу за кермо військової вантажної машини. Після висадки союзників у Франції, їх частина склала зброю перед американцями. І знову був полон, але не такий, як у фашистів, а людський. Годували їх добре, ставилися дуже добре, одним словом там можна було жити. Охороняла їх американська частина з МР (Military Police — військова поліція). Одного разу американці вовтузилися із своєю вантажівкою, і ремонт затягнувся. Тоді хлопчина підійшов до них і став їм допомагати. Серед американців був старшина, який добре володів російською мовою. Це, очевидно, був хтось із старої еміграції або їхній нащадок. Простодушний хлопець сподобався тому офіцерові, і він пообіцяв йому допомогти. Дійсно, скоро його визвав командир цієї частини і запропонував йому піти до них на службу шофером. Він погодився. Його одягнули в форму МР, і він став возити майора — командира цієї частини. Швидко навчився багато слів і фраз з англійської мови, які були найбільше вживані серед вояків.

Незабаром скінчилася війна, а хлопчина й далі возив майора в окупованій Німеччині. І ось одного разу у Відні була якась конференція військових командирів союзних військ. Туди наш хлопець повіз цього майора. Свого «джіпа» поставив поряд з багатьма іншими машинами. Шофери, щоб не нудьгувати, почали розмовляти між собою, хто на мигах, а хто ламаною мовою. Серед шоферів були й росіяни, солдати Червоної армії. Хлопець, не передчуваючи нічого поганого, заговорив з ними по-російськи і розказав дещо про себе. Незабаром російські солдати заманили хлопця в одну із своїх машин, і під загрозою зброї зв'язали його, замотали рота шматом і кудись повезли. Так він опинився в контрозвідці «Смерш». Почалися допити, побої, етапи і нарешті суд — 25 років 1ТЛ і 5 років поразки в правах по ст. 58.16 — «пряма зміна родіни», 58.8 — шпідіаж, 58.10 — агітація і 58.11 — групова.

Ось так наш хлопчина опинився на пересилці в Красноярську, і чекав етапу, не знаючи, в яке пекло закине його доля. Так розправлялася людиноненависницька комуністична система з вільними людьми, які прагнули волі і намагалися врятувати своє життя.

Через декілька днів, нас «построїли» в довжелезні колони і повели на берег Єнісею, де повантажили в трюми барж, і ми

попливли вниз за течією річки прямо на північ. Пливли біля 10-ти днів. Майже біля Туруханська стало холодніше, сонце часто було закрите важкими хмарами, а річка — оповита густими туманами.

До Ігарки, по берегах річки, була непроходима тайга, а опісля ліс перейшов у тундру. В Дудінці пристали ми до берега. Єнісей тут був такий широкий, що протилежний берег ледь виднівся у тумані. Тут нас довго не тримали, і швидко повантажили у вузькоколіїні товарні вагони. Але так набили, що було важко сісти на долівці. Відстань, вузькою колією, від Дудінки до Норильська становила біля 120 кілометрів. А проїхали ми її десь за 14 годин.

Саме місто Норильськ розташоване в долині, а на північ, прямо від міста, куди нас повели, починається пасмо гір. Ми підіймалися серпантинами дороги все вище і вище, аж поки добралися до гори Медвежий Ручей, або як просто називали Медвежка. Там був табір. П'ять рядів бараків були розташовані на терасах у верхній частині гори.

Ми прибули туди на початку серпня, всю добу було видно, бо сонце не ховалося за обрій. Норильськ знаходиться за полярним колом. Через два дні ми пішли на роботу. Основна робота — це розробка відкритим способом родовища поліметалевих руд. Рудник був за якихось півтора-два кілометри від табору, окремо від зони, огорожений плотом з колючого дроту заввишки 2 метри. Метрів через 250 стояли вишки, на яких були озброєні вартові. Вранці і ввечері червонопогонники робили вузький коридор від вахти табору до зони рудника, через який ми йшли на роботу, і верталися назад до табору. Дорога по коридору була мокра і багниста, в'язні вишукували сухіші місця і часом заблизько підходили до меж коридору. Солдати для «забави» стріляли по ногах, а точніше по п'ятах, і багато в'язнів ставало каліками після пострілів червонопогонників.

Робили ми по 12 годин без вихідних. Була й нічна зміна. Прийдеш з ночі намордований, а тебе будять «строїтца», бо нижче нашого табору був також відкритий рудник, який звався «Угольний Ручей», на якому кожного тижня проводилися масові вибухи. Оскільки наш табір знаходився в зоні розльоту каміння, то нас виганяли за межу цієї зони, аж до відбою тривоги. Одним словом, умови роботи і проживання були нестерпні. До речі, не один раз нам чекісти говорили:

— Нам нужна ваша мука, а не работа.

Багато слабших людей там і гинули. Їхні тіла відвозили з «бірками» на ногах на гору Отто Юлійовича Шмідта або просто Шмідтиху, де складали штабелями в колишніх вугільних штольнях. Багато тисяч невідомих в'язнів знайшов там свій останній притулок.

А тим часом «куми» розвинули серед в'язнів широку мережу «стукачів», які доносили їм про настрої і розмови між в'язнями.

Я пробув у Норильську п'ять років. Кожного року на Спаса випадав сніг, який лежав кілька днів, а тоді розтавав, хіба що лишався тільки на вершинах гір. А зима починалася на початку вересня. В самому Норильську взимку морози сягали -50°C , -55°C . У нас, на Медвежці за п'ять років мого перебування, тільки однієї зими температура була нижче -40°C і це тривало три дні. Зате мучив нас вітер, сила якого сягала до 40 м/сек, а звична температура була -25° , -30° , -35°C . Коли дув сильний вітер, ми не працювали, бо за крок нічого не було видно. Зате всіх нас гнали для боротьби зі снігом на залізничні колії. Але з такої роботи не було ніякої користі, бо кинеш лопату, а на те місце намігає снігу декілька разів більше.

Десь через пару років зробили загальну зону, себто табір і рудник знаходилися в одній зоні, довжина якої була біля 16 км.

Перші роки зводити до такої холодної зими було дуже важко. Відігріватись було ніде. Писати листи до дому можна було тільки двічі на рік. Хто проштрафився, того саджали в БУР (барак усіленнава режима) або відправляли на Каларгон. Це був штрафний табір, з якого тільки одиниці виходили живими. Ось у такі умови були поставлені політичні «зеки» в Норильських таборах. Правда, після двох-трьох років на території рудника було побудовано кілька капітальних будинків — управління рудника, паровозовагонне депо, депо малої механізації на колії, станція стиснутого повітря і інші, а також тимчасові будівлі — бурового комплексу, гірничо-прохідницького цеху і т. д.

Отже, хто робив ближче або під час масових вибухів, міг зайти і погрітись. Але режим не слабнув і тому було дуже важко працювати тут, у тих нелюдських умовах.

Щоб нам ще більше «насолити», в наш табір привезли «блатних», але через кілька днів ті перерізалися між собою, і, так нічого поганого нам не зробивши, чекісти забрали їх геть.

Про моє існування знало двоє моїх побратимів із старшинської школи, які сиділи за те, що були, як і я, в УПА. Ось так зустрінемося, переморгнемося, перекинемося двома-трьома словами і розходимося. Вони дуже переживали, щоб мене не викрили, що я під чужим прізвищем.

Але одного разу ввечері в наш барак зайшов високий чоловік, який підсів до мене на нари і тихо назвав моє прізвище. Я оторопів. Але він заспокоїв мене, сказавши, що знає добре батька і пам'ятає мене ще зі Стидина. Це був повстанець із почоту «Клима Савура». Сам він родом із Радзивілова. Ми перекинулися кількома фразами, і я спитав, чи знає він щонебудь про батька. Він сказав мені, що правдоподібно батько з відділами УПА десь у 1946 році пішов на захід. Він мав також іти, але провід його залишив, і попався він у Львові. Його видав якийсь колишній повстанець, який на вулиці Львова кинувся його обнімати, а чекісти тим часом накинули йому наручники на руки. Засудили його на 25 літ ІТЛ і на п'ять років поразки в правах.

Він усе хотів тікати, підмовляв і мене. Але я не хотів того робити, бо залишилося мені ще два роки. Зважаючи на те, де знаходилося наше місце, я відмовив його від задуму, бо то було рівнозначно самогубству. До речі, випадків втечі з Норильська майже не було. А ті одиночні, що трапилися, всі закінчилися трагічно. Це по тундрі і тайзі наближено 1500-1800 км до транссибірської магістралі. Якщо з голоду не пропадеш, то місцеві мисливці чи рибалки, які траплялися дуже рідко по цьому бездоріжжю і багнах, видадуть тебе оперативникам або міліції за мішок муки. Ось так-то «рідна партія» і її каральні органи заохочували людей видавати втікаючих в'язнів на тортури і вірну смерть.

У 1952 році прибув до нас невеликий етап із Середньої Азії — біля двадцяти чоловік. Це були переважно наші люди. Серед них було кілька файних енергійних хлопців.

Напровесні 1953 року помер кривавий тиран Сталін. Ми, в'язні, сприйняли цю новину з надією на кардинальні зміни на краще у внутрішній політиці Москви. Але змін не було. Тільки дехто з тих «гомо-советікусів» сприйняв цю новину з жалем і тривогою за своє майбутнє.

А тим часом у нашому таборі стали відбуватися дивні, досі небачені речі. Хтось сильно побив того, хто занадто вислужувався. А через деякий час знайшли задушеного «стукача»,

про якого всі знали, що він ходить часто до «кума». Після цього стукачі дещо принишкли, а оперуповноважені скаженіли й ламали собі голову, хто це робить? Але ніхто нічого не знав. А табір жив якимсь вичікувально-тривожним життям.

І ось настав день 1 червня 1953 року. Ми вийшли як звичайно на роботу, отримали наряд і розійшлися по бурових станках. Я пішов на горизонт 30-ого метра. Хлопці готувалися до буріння, коли до нас підійшов чоловік без шапки літ біля сорока. Він сказав:

— Браття! Ми починаємо страйкувати! Ми боремося за нормальні умови праці й нашого побуту! Вимагаємо 8-годинного робочого дня з нормальними вихідними днями! Вимагаємо необмеженого листування з рідними, кращих харчів! З місцевим начальством розмовляти не будемо, бо це нічого не дасть! Отож, вимагаємо приїзду комісії з Москви від ЦК компартії та уряду! Кидайте роботу і йдіть всі в депо!

За цими словами чоловік пішов далі в кар'єр, а ми, переглянувшись, пішли на вихід з кар'єру в напрямку вагонного депо. Коли підійшли ближче до депо, побачили, що туди прямує багато людей з усіх горизонтів. Коли депо було вщерть заповнене робітниками, хтось з юрби повторив заклики до страйку і перечитав наші вимоги. Він сказав, що з місцевим начальством говорити не будемо і що вже є створений страйковий комітет, який буде керувати страйком.

Незабаром з'явилося невелике за рангом начальство Норильського рудоуправління і деякі кагебісти. Першим піднявся по драбинці мостового крану начальник рудоуправління й відразу став кричати:

— Хто вам дав право кидати роботу?! Закликаю всіх негайно повернутися на роботу!

Потім став погрожувати нам різними покараннями. Але відразу був освистаний юрбою. А далі декілька чоловік стали викрикувати:

— Пішли геть звідси! Нічого з ними говорити! Вони нічого не вирішать! Ми вимагаємо розмови з компетентною московською комісією!

Під дружній свист та вигуки ми залишили депо і розбрелися по промислому майданчику рудника. Я пішов із своїми буровиками в розташування майстерень бурової дільниці. Із розмов, які відбувалися між робітниками, я довідався про те, хто увійшов до страйкового комітету. Там переважали наші

хлопці. Був і росіянин, якого присутність мене дуже здивувала. То була темна особистість, яка непросто стала завклубом. За кілька днів мої підозри справдилися.

Перші три дні ми нічого не робили: відпочивали і час проводили в розмовах. Їжу нам возили із житлової зони. Ми знали, що й житлова зона в таборі також страйкує.

До нас на рудник щоденно приходили чекісти, таборові урядовці, які, очевидно, шукали штрейкбрехерів, переконували і лякали, але все це не мало успіху.

На четвертий день їжі не привезли і на п'ятий день також. Але з боку табору, на горі, ще до полудня завиднілася розстрільна червонопогонників, озброєних крісами з настромленими багнетами. Серед них були також автоматники. Солдати відтиснули нас вниз на промисловий майданчик. На гребені косогору солдати затримались, очевидно, на команду групи офіцерів з гарнізону, яких було чоловік кільканадцять. Але дуже скоро почули команду:

— Зброю до бою! Кроком руш!

Розстрільна пішла по косогору вниз з крісами в руках. Я виліз на недавно доставлений залізницею буровий станок, яких тут стояло два. Мені звідси було все добре видно. Коли солдати були на відстані двох-трьох кроків від юрби, вийшов один старий чоловік, який розхристав на собі одяг, оголив груди і вигукнув:

— На, синок, коли!

А солдат, який ішов на цього в'язня, випустив з рук кріса на землю, і у нього пішли сльози з очей. Лава червонопогонників знітилась і зупинилась. Після короткої мовчанки пролунала команда:

— Відставити! Вернутись на вихідні позиції!

Нам стало ясно, що пиха і зарозумілість щезла з лица «звіря». Після цього, виступив начальник табору, який запропонував нам вишикуватися в похідну колону і піти в табір, де нас нагодують. Там відбудеться зустріч з московською комісією, яка вже прибула в Норильськ.

Ми вишикувались, але перед тим застерегли начальство, що ми будемо страйкувати далі, якщо не буде московської комісії. Не доходячи до прохідної вахти метрів двісті (а вахта була нам з правого боку), ліворуч стояло декілька чекістів, а між ними завклубом. Він показував на найактивніших страйкарів, яких тут же від нас відділили, і ми більше їх не бачили. А було їх досить багато.

В таборі ми довідалися, як проходив тут, у житловій зоні, страйк. Декілька разів страйкарі влаштовували загальні збори, на яких були викладені вимоги страйку. Називали й лайали «сексотів», які каюлися в своїх проступках. А один з них, днювальний клубу, повісився під сходами, що були перед входом до клубу. Перед кожним баракком виставлялися, особливо вночі, стійки для того, щоб чекісти не могли влаштовувати якоїсь провокації. Перед тим, як нас завели в зону, червонопогонники в кількох місцях розрізали колючі дроти, що ними був огорожений табір, і наказали нам, всім в'язням, вибігти через ті отвори за зону, а хто спізнився, того сильно били.

Наступного дня усіх викликали на майданчик перед бараками, принесли два довгих столи, які накрили червоним сукном, а також крісла. За стіл сів першим референт ЦК КПСР Кисельов з Москви, ще хтось менший рангом, генерал військ НКВД Наседкін (він командував усіма внутрішніми військами НКВД), потім ще один генерал НКВД, керівництво норильського комбінату і кілька чекістів, мабуть, «грубша риба».

Першим виступив хтось з керівництва комбінату, який сказав, що ця «волинка» (так називала нашу «забастовку» вся керівна «псарня» чекістів та інших партійців-урядовців), нікому не була потрібна. Треба було звернутися до місцевого керівництва й справу можна було вирішити. На це в'язні з обуренням зашуміли. Тоді Кисельов спитав:

— Які ваші умови?

Один з в'язнів подав папір, де були написані наші вимоги. Папір цей старався підхопити генерал Наседкін, але його випередив Кисельов, який сказав:

— Це адресовано не тобі!

Прочитавши наші вимоги, Кисельов сказав:

— Ми це читали. Зараз вам буде оголошена відповідь.

Ось що було нам оголошено:

1. Робочий день 8 годин, із семигодинною (робочою) суботою, з обов'язковим вихідним днем.
2. Покращення харчування.
3. Листів можна писати необмежену кількість.
4. Для закордонних громадян виїзд на батьківщину, якщо вони цього бажають і т. і.

Ми знали, що разом з нами страйкували всі Норильські табори ІТЛ, а також каторжани. Нам співчував увесь Норильськ. Це не дивно, бо 90% вільного населення становили колишні

в'язні. Наш страйк показав, що комуна задрижала. Якби це було раніше, то комуна потопила б цей страйк в морі крові. І армія була вже не та.

Пізніше стало мені відомо, що по-геройськи страйкував жіночий табір каторжан. Жінки взялися під руки, і ставили чола озвірілим чекістам, які брандспойтами розганяли в'язнів-жінок. Їх вигнали за зону і наказали сідати в болото, де вони просиділи цілу ніч.

Довго ще після ІТЛ страйкували каторжани-мужчини. Чекістам ніяк не вдавалося придушити цей страйк. Тільки за допомогою танків, які були введені у житлову зону, і стратою численних жертв, удалося придушити страйк. Багато безборонних в'язнів було роздавлено танками, і багато впало від куль червонопогонників. Після придушення страйку гарячково запрацювали чекісти, які за допомогою своїх «сексотів» почали вибирати і сортувати активних страйкарів: кого прямо в тюрму, а кого на етап.

Ось так закінчилася героїчна Норильська страйкова епопея.

Наступного дня, після засідання комісії, до нашого бараку зайшов наглядач і наказав мені і ще одному в'язневі зібратися з речами, і відвів нас у БУР. Зібрали нас чоловік кількадесят, повантажили на відкриті машини і відвезли униз за місто до залізниці. Я звернув увагу, що над табором КТР майорів великий чорний прапор. Це означало, що катеєрівці ще досі страйкували.

Біля залізниці була вже велика юрба в'язнів. Незабаром було подано ешелон думпкарів, на який нас повантажили, і ми поїхали до Дудінки. Подорож тривала біля трьох годин, бо це вже була нормальна широка колія, а довжина її була тільки 96 км. А що їм коштувало побудувати біля 100 км залізної дороги, маючи безкоштовну робочу силу? В Дудінці нас повели до Єнісею, де відразу повантажили на баржі, і ми попливли вгору проти течії річки, прямо па південь.

Для мене це був уже шостий етап. Для кожного в'язня етап — це найстрашніша річ. Кожний з нас потрапляв під владу конвою, який був озброєний, і за якусь дрібницю міг застрелити будь-кого з зеків. А найголовніше: кожний з нас їхав у незнане, яке в більшості було гірше за попереднє місце перебування.

Норильськ вважався найгіршим місцем для в'язнів. Ми ламали собі голови, де чекісти віднайшли ще гірші табори для нас. Більшість була переконана, що місцем нашого подальшо-

СССР - тюрма народів.
Дереворит Н. Хасевича

го перебування має бути Коліма. Дуже скоро це припущення підтвердилося.

Майже через два тижні нас привезли в Красноярськ. Але тут на пересилку нас не повели. Очевидно, боялися, вважаючи, що в будь-якому випадку не можна допустити нашого контакту з в'язнями інших таборів. Нас відправили на залізницю, і в кінці станційних колій повантажили в товарні вагони. Я потрапив до вагону, де переважно були наші хлопці. Але старостою ми обрали колишнього капітана-лейтенанта флоту, єврея, дуже енергійного, розумного і сміливого чоловіка.

Один раз на добу конвой робив перевірку кожного вагону. Їх цікавила кількість в'язнів, чи, бува, хто не втік. Вони перевіряли стан стін, дверей, підлоги й стелі, вони приходили з дерев'яними молотками на довгій ручці. Для перевірки кількості в'язнів всіх зганяли в один бік, і тоді ми по одному перебігали на протилежний. Під час цієї процедури майже кожний в'язень діставав по «горбу» молотком. Це було боляче, а були між нами старші люди, які проходили повз них повільніше, їм діставалося більше ударів молотком. Отже, наш староста пе-

ред кожною перевіркою попереджував червонопогонників, щоб нікого не били і не ганяли, щоб не глумилися над нами. А якщо не послухають перестороги, то в'язні здатні перекинути вагон.

І так наш ешелон попрямував по транссибірській магістралі на схід, в сторону Тихого океану. Під час нашої подорожі ми зауважили, що люди з цікавістю і недружелюбно оглядали наш ешелон. Ми не розуміли і не здогадувалися в чім справа. Це з'ясувалося лише тоді, коли ми наблизилися до кінця магістралі, в'їхавши в місто Комсомольськ-на-Амурі. Назва цього міста повинна була звучати інакше, адже це місто побудоване на стражданнях і кістках багатьох тисячах в'язнів, переважно політичних, на долю яких випала ця пекельна будова. Про це свідчило кілька людей, яких доля загнала в це пекло, і яким пощастило залишитися живими. Я з ними зустрічався в таборах і, пізніше, на волі.

Тим часом наш ешелон підігнали до берега річки Амур і розчленували. Тільки тепер ми збагнули, чому люди з цікавістю і острахом дивилися на наш ешелон. На багатьох вагонах з лівого боку було написано крейдою:

— Здесь едут отъявленные беріевські бандіти і головорези.

Коли ми це побачили, то підняли страшний шум, на який позбігалось багато червонопогонників з автоматами напоготові. Прибігло й начальство: офіцери і командири нашого супроводу. Коли вони з'ясували причину нашого протесту, негайно наказали солдатам повитирати мокрими ганчірками ці провокаційні і брехливі написи.

Я був у лапах Гестапо, бачив і знав, що ці бузувіри, садисти і убивці робили з людьми. Більшовики з їх каральною системою ЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ робили те саме з людьми, тільки до того всього вони були настільки підлі, що їх сатанинські дії навіть самому Люциперові не могли прийти до голови.

На правий берег Амуру можна було переправитися тільки паромом. На рейки парому заганяли декілька вагонів, і він перевозив їх на правий бік річки. Після кількох днів подорожі залізницею ми прибули в бухту Ваніно. Тут цей великий етап розвантажили, сформували у величезну колону, і під сильним конвоєм повели на пересилку. На чолі нашої колони з'явився переодягнутий за паяца хлопець. Насправді це був дуже розумний хлопець. Він мав закінчений Інститут фізкультури і був майстер спорту. Під час нашого маршу він роз'яснював на тюркській мові своїм тюркомовним землякам, яких тут було чимало, хто ми є, за що боремося і за що нас карають.

Наш етап нараховував кілька тисяч чоловік. Всі ми, норильчани, були відібрані чекістами і названі «зачинщиками» митного страйку. З появою нашого етапу табір ожив, адже ми його застали порожнім. Комуністи боялися як вогню поширення бунтівної ідеї страйку. Відразу створилися громади за національною ознакою. Наших українських громад було найбільше, тому що свідомі українці становили найбільш численний контингент серед політв'язнів. Це зрозуміло, бо серед внутрішніх ворогів московської комуні ми, українці, були ворогом ч.1.

Якось, проходячи табором біля одного з бараків, у затінку, я побачив юрбу в'язнів, які уважно слухали лекцію на історичну тему «Становлення Литовської держави від самого початку її заснування». Доповідачем був професор Антонович, представник славетної династії українських істориків Антоновичів. Після приходу більшовиків в Україну у 1917-1920 рр. Антонович виїхав на еміграцію і оселився в Чехословаччині. Там він викладав історію в українському Подебрадському університеті. У 1945 році після приходу більшовиків у Чехословаччину проф. Антонович був заарештований контррозвідкою «Смерш», вивезений до Радянського Союзу і засуджений на 25 років. Професор Антонович — це старший чоловік, середнього віку, високий, ставний, з чорною борідкою і чорними вусами, рідко пронизаними сивиною. Він приваблював до себе людей своїм знанням і разом з тим своєю простотою і формою читання лекцій. Лекції читав без запинки. В мене й досі ідуть сльози з очей, коли згадую цього українського патріота і вченого історика. Своїми розповідями він заворожував слухачів, був ходячою енциклопедією. Вже будучи на волі, я довідався, що професор Антонович трагічно загинув на Колимі.

На отій пересилці були побудовані нові туалети з глибокими свіжо викопаними ямами. Частина в'язнів зробила підкоп з однієї ями, для пізнішої втечі. Все йшло добре, але коли лишилося пройти ще два метри лазу, один в'язень, росіянин, пішов на вахту і розказав про приготовану втечу. Запланована втеча не вдалася.

Через два тижні всіх нас визвали на етап, повели на берег моря і повантажили в трюми вантажного корабля «Красногвардеец». Судно наше попрямувало через Лаперузову протоку, повз острів Сахалін і Охотське море в Магадан. Корабель

плив майже тиждень. Після того, як ми зійшли з корабля на берег порту Нагаєво, нашу колону повели через усе місто Магадан, на «четвертий» кілометр, де була пересилка. Там нас зустріла ціла «капела» таборового начальства. Серед них своєю балакучістю виділявся один майор, якого всі називали не інакше як «огурчик». Він усе промовляв до нас:

— Сейчас ми вас всех памоем, пастріжом, і ви будете все как агурчки.

В Магадані чекісти мали з нами великий клопіт. Ми вели з ними різні дискусії на всілякі теми. Ми вимагали показу кінофільму, й то не будь-якого, а «Тарзана» або прискіплювалися до них із запитами, які у них професії і т. п. Здебільшого ті дискусії й розмови з чекістами проходились нами в саркастичному тоні і закінчувалися загальним реготом.

Після восьми-десяти днів до пересилки підїхало кільканадцять вантажних машин «Татра». Нас викликали по списку більше як п'ятсот чоловік, наказали вилазити на машини і сідати на підлогу з підігнутими ногами в колінах для того, щоб більше нас вмістилося. Все це робилося в установленому чекістами ритуалі. Спочатку пройшли ми «шмон», себто обшук, а пізніше начальник конвою викликав в'язнів по одному, оголошуючи прізвища. В'язень, якого прізвище зачитано, підходив, називав своє прізвище, по батькові, рік народження, статтю або статті, бо в переважній більшості їх було кілька, і термін ув'язнення. Цей термін називався «по рокам». Після цієї процедури, начальник конвою говорив:

— Прахаді.

Це тривало досить довго.

Ми залишили Магадан і попрямували по колимській трасі на захід, їхати весь час з підігнутими ногами було дуже важко, і не раз, коли під вечір дозволяли зійти з машин, в'язні падали додолу і довго не могли звестися на ноги.

Дорога звивалась поміж сопками, які де-не-де були порослі деревами модринами і кущами сланнику. Тільки біля Палатки (86 км від Магадана) побачили розлогу долину, порослу лісом, який милував око буйною зеленню. На сотому кілометрі проїхали ми Карамкен, будинки якого розташовані на терасах і оточені модринами. Після цього селища дорога стала підійматися все вище і вище. Ми піднялися на найвищу точку гірського хребта, — це був Яблоневи́й перевал.

Після перевалу і спуску, ми поїхали далі, здавалося, безкінечною колимською трасою. Минули Атку, М'якит і Спорний. В районі Орутукана відпочивали. Не доїжджаючи до селища Стрілка, ми повернули праворуч і після кількох годин їзди опинилися в розлогій долині, в якій було селище Утіний Стан. Біля того селища була золотопереробна фабрика. Але й те селище ми минули, і через вузьку ущелину вїхали в невеличку долину, оточену зі всіх боків високими сопками.

Там був табір для в'язнів. Біля нього стояло кілька будинків, де розміщувалася військова охорона, вільнонаймані дозорці й урядовці табору. Це місце називалося Холодний. Чекісти вибрали добре місце для нас з тим, щоб нас цілком ізолювати від зовнішнього світу.

Тут нам місцеві чекісти намагалися запровадити старий строгий режим: як номери на одязі, замкнені бараки на ніч і т. д. Але їм цього зробити не вдалося. Номери на одязі ми не давали малювати, всі заборони на бараках були зірвані.

Працювали ми так: частина на підземному руднику, що був біля самого табору, а другу частину в'язнів виводили на золотопереробну фабрику, яка була приблизно за три кілометри від табору.

Чомусь чекісти старалися нас водити пішки під конвоем, хоч це можна було зробити значно простіше і швидше. Від рудника до фабрики була прокладена дво-вузькоколійна залізниця, були й спеціально обладнані вагони для перевезення людей. Вагончики тягнули електровози, які дуже швидко проїжджали цю відстань, але чекістам потрібна була наша мука, про що вони не раз цинічно заявляли.

Біля фабрики був ЦРМ - цех ремонтних майстерень, який обслуговували виключно в'язні.

Для того, щоб перевиховувати політичних в'язнів у радянському дусі, логічно було б для цієї мети зібрати людей добре освічених, які мали б ще до того хоч якусь культуру. Але в радянській дійсності все було навпаки. Для підтвердження цього наведу один з епізодів нашого табірної життя. Отже, кожний барак був розділений на дві частини перегородкою з дощок. Дворянські нари були встановлені по краях, біля стін. В середині секції стояла піч, а перед нею стояв стіл. Центральна частина дощатої перегородки була замальована фарбою. Нерідко на ній наші художники малювали різні картини. В нашій секції наш художник домальовував якраз картину «Запорожці пишуть

листа турецькому султану», коли зайшов начальник режиму старший лейтенант Гудименко. Прозвучала команда днювального:

— Вніманіє! Встать!

Всі піднялися, а Гудименко, пройшовшись по секції, вигукнув:

— Накурено! Накурено!

Підійшовши до перегородки, де художник домальовував картину, він спитав:

- А ето что такое?

Всі замовкли, чекаючи, що буде далі. Але хтось із задніх нар промовив цілком серйозно:

— А ето запорожци підписиваються на займ.

Вся секція й далі мовчала. Тільки Гудименко промовив багатозначно:

— А-а-а.

Після цього всі ми вибухнули спонтанним реготом, який довго не вщухав. Коли стало трохи тихше, Гудименко сказав:

— Что ето за політїческій смех?

Після цього до старшого лейтенанта не дійшло, що з нього відверто глузують. Про нього ходили різні, переважно кумедні, приказки серед в'язнів.

Коли ми верталися з фабрики до табору, перед вахтою дозорці кожного разу влаштовували всім в'язням обшук, щоб була хто не приніс до табору ножа чи якогось іншого гострого предмета.

І ось одного разу один токар, якого звали Ванька-шкода, під час обшуку дав дозорцеві дві металевих кульки, загорнутих у ганчірку, і сказав:

— Передайте ето старшому лейтенантові Гудименку.

Дозорець запитав:

— А зачем ані єму?

А Ванька сказав:

— Я не знаю, он заказивал. Для чего-то єму не хватаєт.

Дозорець поклав кульки в кишеню, не надаючи цьому ніякого значення. Дальший перебіг справи пов'язаний з оцими кульками залишався б невідомий, якби не наш електрик. Його викликали терміново на вахту, де раптово не стало напруги. На вахті кожного вечора Гудименко проводив відправу з дозорцями, і цього разу не стало світла. Коли лампочка засвітилася, до Гудименка підійшов дозорець і передав йому ганчірку з двома кульками, кажучи:

— Ви заказивалі ето кому-то? Он сделал ето і сказал передать вам.

Гудименко взяв ці кульки і спантеличено спитав:

— А зачѐм ані мне?

Дозорець на те відповів:

— Не знаю, он сказав, что вам їх не хватаєт.

Після цього всі присутні на вахті засміялися.

Серед чекістів переважали люди безсовісні, грубі самодури. Були й винятки, але надзвичайно рідкісні. Ось таким рідкісним винятком серед керівництва табору на Холодному був капітан Грац (із радянських німців). Людина культурна, співчутлива і дуже добра. До всіх нас ставився шанобливо, уважно, стараючись чимось допомогти.

Запам'ятався мені такий випадок. На Різдво хлопці роздобули з великими труднощами і ризиком щось смачного поїсти і пару пляшок спирту. Накрили стіл і посідали довкола нього, хто на чому міг. Почали вечеряти, а пізніше співали коляди. Раптом відкрилися двері, і до секції зайшов Грац, але він нічого не сказав. Коли хлопці його запросили, він сів з нами до столу, випив склянку спирту і закусив. Посидів з нами, погомонів і став дримати. Ми його роздягнули і поклали спати в найтемніший кут на нижніх нарах. Ми його добре вкрили і після вечері чергували біля дверей майже до ранку, поки капітан не збудився.

Першого березня 1954 року мені наказано не виходити на роботу й залишитись в зоні табору. І так я просидів в таборі два дні, нічого не роблячи. Я припускав, що мене мають звільнити трохи раніше терміну, очевидно по “зачотах”.

Третього березня 1954 року звільнили і вивели через вахту за зону. Нас, звільнених, виявилось декілька чоловік, і ми переночували разом з розконвойованими. Наступного дня після розрахунку, отримавши ще кількадесятя рублів, нас посадили на критий вантажний автомобіль і завезли в районний центр Ягодное. Супроводжував нас туди капітан Грац, з яким ми сердечно розпрощалися. Це було в коридорі районного НКВД. Там нас переслухали і видали довідки про звільнення — «вовчі квитки», в яких було зазначено, що ми направляємося в селище Орутукан, звідки ми не мали права нікуди виїжджати. Окрім того ми мусили щомісяця мельдуватися в спецкомендатурі.

Ось так закінчилася моя майже десятирічна епопея політичного в'язня тоталітарного комуністичного режиму Москви.

Ю. Ступницький після звільнення з ув'язнення. м. Магадан 1956 р.

Епілог

Після звільнення з ув'язнення три і півроку прожив я на Колімі, з яких перших два з половиною — на півкріпацькому становищі. Я не мав права залишити селища, де знаходився, працював, ще й до того мусив щомісяця мельдуватися в спецкомендатурі. В 1956 році нас звільнили з-під нагляду і видали паспорт.

У 1957 році я виїхав в Україну, оселився в Кривому Розі і став працювати в кар'єрі Південного гірничозбагачувального комбінату. Останні дев'ять років працював на Полтавщині, також у кар'єрі Полтавського гірничозбагачувального комбінату.

З 1982 року я на пенсії. Від 1990 року живу в місті Кременці на Тернопільщині. В 1992 році я сам розконспірувався, але суд не захотів мені повернути моє справжнє прізвище (оскільки він ще на ту пору був окупований старими комуністичними кадрами). Так я доживаю віку під чужим прізвищем.

У 1992 році довідався з преси і від тих, хто знав мого батька, про дату, місце й обставини його загибелі.

Отже, 5 серпня 1944 року, енкаведисти оточили велику частину лісу, недалеко села Дермань. Там була криївка, в якій переховувався разом з двома повстанцями і мій батько, полковник Леонід Ступницький-«Гончаренко». Очевидно, хтось доніс

**Ю. Ступницький (справа)
з колишнім дружинником Дмитром Петрівим («Огарок»).**
Фото 1996р.

Сергій Ступницький.
Варшава 1993 р.

про це чекістам. Один чекіст піднявши корч, під яким був люк, крикнув:

- Бандьора, здавайся!

На це з криівки ніхто не відповів. Тоді він кинув у люк гранату. Після того всі трое пострілялися. Трупі відкопали, і перевезли в Дермань до школи. Два трупи повстанців посадили під стіною, а батьків викинули в басейн з водою. Після трьох днів люди вночі поховали батька, ще з одним повстанцем-дерманцем, на могилках біля школи в Дермані. На могилі поставили високий березовий хрест, який місцеві яничари тричі рубали. І тричі уночі хтось ставив новий хрест. Тепер на могилі поставлено пам'ятник.

У 1993 році я віднайшов брата Сергія, який тепер проживає в Польщі у Варшаві. Прощались ми з Сергієм у 1940 році дітьми, а зустрілись 1994 року сивоволосими дідусями. І таке буває часто. Від брата я довідався, що мама померла у 1942 році, а бабуня в 1944 році. Вони обидві поховані на засланні в Сибіру.

Після смерті нашої мами москалі арештували 82-річну бабуню за відмову прийняти советське громадянство, а восьми-

річний Сергій став безпритульним. Після довгих поневірянь, він потрапив до польського притулку сиріт. Після закінчення війни польська держава стала вимагати від більшовиків репатріації всіх польських притулків — сиріт як дошкільного, так і шкільного віку до Польщі.

Разом з ними в Щецінське воєводство поїхав і Сергій, де став навчатися в столярному ліцеї. Після його закінчення вступив до залізничного технікуму, який не гарантував своїм випускникам ні відповідної зарплати, ні соціального забезпечення.

В той час там перебував вербувальник з армії, який набирав абсолювентів технікуму до офіцерської школи. Туди записався і Сергій. Він потрапив до офіцерської школи зв'язку. Завдяки своїй спокійній вдачі, врівноваженості та відмінному навчанню, Сергій сподобався начальнику школи.

Перед закінченням навчання начальника школи кудись забрали. Після закінчення офіцерської школи, згідно з рознарядкою, Сергій від'їхав до Варшави. Одного разу, цілком випадково, на одній із Варшавських вулиць він зустрів колишнього свого командира школи, який тепер працював у Міністерстві закордонних справ. Він забрав і влаштував там Сергія.

Завдяки цьому Сергій потрапив у польські посольства, акредитовані в різних країнах світу. Там він працював з деякими перервами до виходу на пенсію. Тепер живе у Варшаві.

Yurii Stupnytskyi

My Past Life

Summary

In these memoirs, the author has described his life and the lives of his family members during the time spanning the 1920's to the 1950's. The most critical times of his life were linked to events during World War II, the national-liberation struggles of the UPA and his existence and sufferings in Soviet jails and concentration camps.

The author was born December 17, 1923 to former army man Leonid Venedyktovych Stupnytskyi and school teacher Lidia Fedorivna Bednarskyi, in the city of Ostroh in Volyn. He was the eldest son. In 1932, the family was blessed with the birth of another son, Serhii, the author's younger brother.

The author's father hailed from a large family from the village of Romanivka in the Skvyra county. After extensive studies at the University of Kyiv, he was inducted into the Russian Army during WWI, where he was decorated for valour and was eventually promoted to the position of Shtabsrotmistr. In the years between 1918 and 1921, he participated in the Ukrainian national-liberation struggle and was promoted to the rank of Colonel in the army of the Ukrainian People's Republic. After leaving the army and rejoining civilian life, he settled in the city of Ostroh (at that time part of Poland), married and began a peaceful career as the agriculture specialist at the local sugar factory.

At the start of World War II, the author, and his brother were attending high school and grade school, respectively, in the city of Ostroh. On September 17, 1939 the Red Army brought its own Soviet administration, and great sociocultural changes began as well as repressions against people the Soviets considered undesirable.

In March 1940, Leonid Stupnytskyi, the author's father, was forced to flee his home in an attempt to avoid incarceration by the occupying authorities. With emigration as his goal the author of these memoirs accompanied his father to Lviv. Upon arrival at there they found it impossible to cross the Soviet-German border at that location. The fugitives, therefore continued on their journey and eventually found themselves in Berest region in Bilorus, where during an

unsuccessful border crossing Leonid Stupnytskyi was arrested by Soviet guards. The author was able to escape arrest, and decided to return home. Upon his arrival in Ostroh he discovered that his mother, brother, Serhii, and grandmother had been deported to Kazakhstan by the Soviets and their property had been stolen. The author, not wishing to follow in the footsteps of his repressed family, hid from the authorities and once again set out for Berest with a goal of crossing the Soviet-German border on the river Buh. He succeeded with aid of a Polish family in the summer of 1940. On the other side, he was arrested by the German authorities and incarcerated in the city of Siedlce.

After many interrogations and checks by the German counterintelligence the author was transferred to a jail in Warsaw. After several weeks, the authorities sent Yurii Stupnytskyi to work with the intention of later sending him into slave labour in Germany. With the help of Dr. Struminska and members of the Ukrainian Aid Committee (UDK) the author successfully escaped to freedom in September 1940. He settled in the city of Kholm where he took up residence with the Martyniuk family and returned to his studies in the Ukrainian gymnasium.

June 22, 1941 saw the beginning of the Soviet-German war. The German troops pushed ahead quickly, overtaking Ukrainian territories. The author discovered that his father had survived his incarceration in Berest and was directing, together with members of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) Serhii Kachynskyi and Lev Krysko, a military training camp named "Kholodnyi Iar". Yurii decided to set out for Volyn as did many other Ukrainian families. It is here that he was reunited with his father.

Not long after this, the German civil administration transformed the camp into training for guard duty and fire fighting units. To avoid German repression, the members of OUN went underground. Leonid Stupnytskyi took a different route and decided to head up the local Ukrainian Aid Committee. The author with a great deal of difficulty, completed secondary school education and went to work at the local sugar factory in the city of Mizoch. He took up residence with the family of Rostyslav Voloshyn, one of the OUN leaders.

By the end of 1942, the situation in the German occupied territories of Volyn and Polissia became increasingly unstable. The German authorities instituted severe taxation, began to send young people to forced labour in Germany and started large scale repressions against the population. The people in turn began to organize resistance in the form of "Poliska Sich" of Taras Bulba-Borovets' and the first formations of the UPA. At the beginning of 1943, the UPA gained momentum when the Ukrainian Auxiliary Police also joined the underground. To counter this action, the German administration fortified their battered police forces with Polish Auxiliary Police, thereby escalating the conflict in Volyn and Polissia even more.

In February of 1943, the author met for the first time with the UPA soldiers in Ostroh region. The actions of the UPA and of the local underground were

escalating and in turn causing ever stronger German retaliation. Yurii, together with his father joined the underground and with “Chornomorets” unit went to Polissia.

When the High Command of the UPA was created in the middle of 1943 his father Col. L. Stupnytskyi (“Honcharenko”) was appointed Chief-of-Staff. He was soon joined by two other officers of the former Army of the Ukrainian People’s Republic, Col. Ivan Lytvynenko (“Ievshan”), and Mykola Omeliusik (“Polishchuk”). At that time an UPA officer’s training school “Druzhynnyky” was organized under the leadership of Lev Krysko (“Horyn”), with some 156 candidates. The author who was one of the candidates, describes various military actions in which the school was involved and especially the break through from the German encirclement in November 1943. Upon completing the school in December 1943 the author was assigned as an Adjutant to “Dniprovyi”, the Commandant of the Second Officers School and served in this capacity till January 1944, at which time together with his father he was sent to Horokhiv and Demydiv regions to train leaders of the village self-defense units.

In March 1944, this territory was retaken by the Red Army. Both father and son were captured but without the weapons which they were able to hide in time. Col. L. Stupnytskyi, being an older man was released while the author was mobilized into the ranks of the Red Army, and sent for training to the Urals in Russia. There, together with many other Ukrainians, suspected of anti-Soviet activity, he was arrested by “Smersh” and jailed in the city of Sollleetsk. Two months later he was sentenced to ten years of hard labour and sent to a concentration camp near the city of Mariinsk in Siberia. In the Summer of 1948, together with many former UPA members, he was sent to a concentration camp near the city of Norylsk, located north of the Polar Circle where living and working conditions were especially harsh.

After Stalin died in 1953 the camps around Norylsk began a strike which was harshly suppressed. The author was sent to a gold mine in Kolyma.

It was there that he was finally released from jail in 1954. It was not until 1957 that he was allowed to return to Ukraine. Upon returning to his mother country, he worked in Kryvyi Rih and Poltava. He was pensioned in 1982 and since 1990 has lived in the city of Kremenets in Ternopil oblast.

In the 1990s, only after Ukraine became independent, the author finally learned about the circumstances of his father’s death in the summer of 1944 and was able to meet his younger brother Serhii, now a citizen of Poland.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- бунч. — бунчужний
БУР — барак усіленнава режима
викл. — викладач
вд., від. — відділ
вул. — вулиця
г. — гора
ген.— генерал
гр. — група
губ.— губернія
дир. — директор
дор. — дорога
др.— друг
д-р — доктор
друж. — дружинник
зав. — завідуючий
інж. — інженер
ІТЛ — ісправительно-трудовай
лагерь
кап. — капітан
кол.— колонія
КПЗ — камера предварительнаво
заклученія
КТР табір — каторжно-трудовай
табір
к-р — командир
к-т — комендант
лейт. — лейтенант
м. — місто
май. — майор
МГБ — Міністерство Гасудар
ственной Безапасності
МР — Military Police - військова
поліція американської армії
нач. — начальник
НКВД — Народний Комісаріат
Внутренніх Дел
о. — острів
ОГПУ — Обединьонное Главное
Політическое Управление
ОУН — Організація Українських
Націоналістів
п.— пан
п-во — панство
пвх. — політвиховник
підхор. — підхорунжий
полк. — полковник
пор. — поручник
ППШ — пістолет-пулемьот
Шпагіна
пров. — провідник
проф. — професор
РОА — Руская Освободітельная
Армія
рой. — ройовий
РСФСР — Расійская Советская
Федеративная Соціаліс-
тическая Республика
с. — село, селище
SD — Sicherheitsdienst (служба без
пеки Націонал-соціалістич-
ної німецької робітничої
партії)
секр. — секретар
«Смерш» — смерть шпіонам
(контррозвідка
Червоної армії)
сот. — сотник
СССР — Саюз Советскіх Соціалі-
стических Республик
ст. — станція
т. ін. — таке інше
УНР — Українська Народна
Республика
УПА — Українська Повстанська
Армія
УСС — Українські Січові Стрільці
хут. — хутір, хутори
ЦК КПРС — Центральний Комітет
Комуністичної Партії
Радянського Союзу
ч. — число
ЧК — Чрезвычайная Камісія

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аврам, див. *Грищук Аврам*
Андрій Степанович, див. *Мартинюк Андрій Степанович*
Андрійченко, капітан 17
Антоновичі, династія 102
Антонович, проф. 102
Аркас Микола 15
«Баблей», див. *Павлович-Гаврищук Микола*
Баїм, табір 87
Байдак Іван, сот. 29
Барщевський, священник 31
Беднарська Лідія Федорівна 14
Беднарська Феодосія Лаврентіївна 14
Бельведер, театр 30
«Береза», інж. 45, 53
Берекулі, табір 87
Білик, дир. 31
Богдан, брат 21, 35
«Бодрий», коз. 65
Божина, хор. 32
«Бондаренко», май. 53
«Борис», коз. 54
«Бористен», к-р 55
Боровець Тарас, див. *Бульба-Боровець Тарас*
«Босоти», сотня 59
Бульба-Боровець Тарас, к-р 39, 56, 57
Бутилкін, нач. 17
Вайсів, сім'я 35
Ванштейн 90
Ванька-шкода, токар 105
Венедикт, дід 15
«Верещака», к-р 48
«Відділ Вільшини» 52
«Вітра», боївка 68
Владек, п. 19, 22, 23
«Вовки», школа, сотня 45
Волошини, сім'я 39
Волошин Павло Опанасович 39
Волошин Ростислав («Павленко»), пров. 39
«Воля», бунч. 53
«Гайдамака», пвх. 53, 59, 64
Галицький фронт 16
«Гамалії», сотня 48
«Гандзя», друж. 84
Гапонов, в'язень 89, 90
«Гармаш» див. *Загоруйко Гордій*
Гарячий, сот. 40
ГК УПА, див. *Головна Команда УПА*
«Голий», помічник рой. 53
Голинський 15
Головна команда УПА(ГК УПА) 50, 52
«Горинь» див. *Крисько Лев*
Горліс-Горський Юрій 15, 38
«Грабенка», сотня 55
Грац, кап. 106
Грищук Аврам, сусід 13, 36
Грищук Клим, сусід 13, 18, 31
Гудименко, старший лейт. 105, 106
Гестапо 38, 40, 101
Гулаг 89
Діонісій, митрополит 31
«Дніпровий», викл. 45, 66
«Докса», курінь 49
«Долина», коз. 64
«Дружинники», школа, сотня 49, 53, 54, 57, 59, 60, 62, 64, 66
«Дубовий» див. *Литвинчук Іван*
«Еней», к-р 48
«Євшан» див. *Литвиненко Іван*
Ждан Ярослав («Острій»), к-р 55
Загоруйко Гордій («Гармаш»), к-р 59
«Захід», гр. 48, 49
«Зима», фельдшер 64, 67, 69
Іван, електрик 88
Іларіон див. *Огієнко Іван*
«Ірха», бунч. 45, 48
Каларгон, табір 94
Качинський Сергій («Остап»), підпільник 39
Кащенко Адріан 15
«Кентавр», вд. 47
Київський університет 16
Кисельов, реф. 98

«Кілок», коз. 58
«Кінаш», чот. 53, 64
Клим див. *Грищук Клим*
«Клим Савур» див. *Клячківський Дмитро*
Клочко, хлопець 81
«Кльон», коз. 53
Клячківський Дмитро («Клим Савур»), к-р 50, 55, 56, 66, 95
Ковальчуки 70, 71
Ковальчук, староста 81
Ковальчук Юрій Леонтійович див. *Стутицький Юрій*
Ковпака армія, соєдіненіє, рейд 47
Козаков, начальник 89
«Корабель», кулеметник 54
«Корбана», вд. 82
«Корбан», підхор. 45
«Кори», курінь 48
«Красногвардеец», корабель 102
Кремінський Павлик 31
Крисько Лев («Горинь»), пор. 36, 38, 45, 53, 55
«Крука», вд., курінь 40, 59, 62
«Крук», к-р 40, 48, 59
Кубійович Володимир, д-р 32
«Кубіка», курінь 49
«Лайдака», к-р 49, 50
«Лайдаки», курінь 48
Легіон див. *Український Легіон*
Ленін 83
Литвиненко Іван («Євшан»), полк. 33, 40, 53, 55, 57
Литвинчук Іван («Дубовий»), к-р 44, 48, 55
«Лівар», май. 48
Ліда, тітка 21, 35
«Луговий», рой. 53, 54
«Макаренка», штаб 55
«Максимів», коз. 53, 54
«Максим», кулеметник 54
Маланюк Євген, 32
Малик, проф. 31
Мариняк 20
Марійка 72, 74, 75
Марія, сестра 81

Марогород, табір 87
Маротделєнє, табір 87-89, 90
Марраспред, табір 86, 87
Мартинюк Андрій Степанович 29, 30, 33, 34, 39, 60
Мартинюк Ганна Павлівна 60
Мартинюк Тамара 39, 60
Мартинюки, родина 38
Марченко, викл. 31
Масюков, міністр 89
МГБ 101
Мельник Андрій, полк., пров. 32, 40
Мельник Гриць, викл. 31
Метельков, май. 89
Микола, сержант 70
Місевич Кость, бандурист 33
Мостович, викл. 31
Насєдкін, ген. 98
Недзведський Микола, к-т 40
НКВД 14, 17, 19, 30, 68, 69, 71, 73, 77, 80, 88, 90, 98, 101, 106
Ново-Івановка, табір 87, 89
Новоструєв, старший лейт. 79, 80
«Огарок», коз. 54
Огієнко Іван (Іларіон), архієпископ 31, 32
ОГПУ 101
Олександр, брат, дядько 14, 15
Олійник 83
Олійники, брати 79, 82
«Омелько», к-р 55
Омелюсік Микола («Поліщук»), полк. 53, 55, 57
«Орел», чот. 53
Орлово-Розово, табір 87
«Остап» див. *Качинський Сергій*
«Острий» див. *Ждан Ярослав*
«Острого», курінь 55
Острозька гімназія 16, 34
«Отто», коз. 54, 65, 84
ОУН 32, 36, 39, 50, 81, 91
«Павленко» див. *Волошин Ростислав*
Павлусевич, сот. 30
Павлючик-Гаврищук Микола («Баблей»), коз. 59
Першев, молодший лейт. 80, 81

- Писаренко, кап. 91
 «Південь», гр. 48, 49
 «Північ», гр. 48
 Побережний, секр. 17
 Поготовка, сот. 30
 Подебрадський університет 102
 «Поліська Січ» 39, 56, 57
 «Поліщук» див. *Омелюсік Микола*
 Поліщук Євген 29
 «Поль», пор. 53, 57
 Пономарьов, міністр 89
 Прокопович Сергій 59
 Прокоф'єв, нач. 87, 89
 Пушкеліни, подружжя 30
 Пушкелін М. 29
 «Рекорд», завод 87
 Рильський Тадей 16
 Рівненська гімназія 59
 Рокосовський, маршал 29
 Роцинський, лікар 34
 Роцинські, лікарі 40
 «Рудий», к-р 48
 Савченко, полк. 57
 Самчук Улас 15
 СВУ 91
 Семенюк Михайло 40
 Сергій див. *Ступницький Сергій*
 Сиблаг 86, 87, 89, 90
 «Скакунець», коз. 53
 «Скаля», кінотеатр 33
 «Сливка», коз. 58
 «Смерш» 80, 92, 102
 «Смола», коз. 53
 Соловей 78, 82, 83
 Солоневич 91
 Союз Українок 39
 Ставничий, викл. 31, 32
 Сталін 83, 95
 Станіслава Сташиця, ім., школа 16
 Степан Іванович, підпільник 36
 «Степан», коз. 53
 Струмінська, лікарка 28
 Ступницький Леонід Венедиктович
 («Гончаренко»), полк. 14, 18, 28,
 33, 52, 66, 107
- Ступницький Сергій 14, 16, 18, 20,
 21, 35, 109, 110
 Ступницький Юрій (Ковальчук Юрій
 Леонтійович, «Юра») 14, 22, 33,
 53, 57, 71, 77
 «Схід», гр. 48
 Теребус, п. 33
 Тютюнника Юрія, армія 16
 Угольний Ручей, рудник 93
 Український Допомоговий Комітет
 28-30, 38
 Український Легіон (легіон) 45, 48,
 53
 Український Центральний
 Допомоговий Комітет 32
 Укрінбанк 15
 УНР 29, 30, 33, 40
 УНР, армія 16, 53, 55
 УСС 31
 Форостенко, викл. 31
 Хамцова, графиня 64
 «Хвиля», коз. 58
 «Хміль», коз., рой. 53, 54, 57, 58
 Холмська гімназія 31, 55
 Холмський собор 31
 Холодний, табір 104
 Холодного Яру, імені, вишкіл 34
 «Хрона», вд. 53
 «Циган», к-р 56
 «Цигана», сотня 56
 «Чайка», к-р 55
 Червона армія 16, 17, 45, 53, 57, 65,
 73, 82, 89, 91
 Черняк Олександр, коз. 53
 ЧК 83
 «Чорноморець», к-р 45
 «Чорноморця», сотня 43, 44
 Шевченко Тарас 15
 Штерн, командарм 89
 Штерн Софія Павлівна 89
 Шухевич Роман, к-р 48
 Юра, «Юра» див. *Ступницький Юрій*
 «Ярема», к-р 48
 «Ярмак» 45, 47, 48
 «Ярок», сот. 45
 «Ярослав», пров. 67, 68
 «Ясько», коз. 53

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Алеї Єрусалимські, вул. 29
Амур, р. 101
Атка, с. 104
Бабин, с. 43
Бельмаж, вул. 41
Бережці, с. 40
Березне, с. 56
Берестейська тюрма 36
Берестечко, с. 68
Берестя (тепер Брест), м. 19, 22, 33, 36
Білокриниця, с. 40
Білосток, м. 22
Більськ див. Більськ-Підляський
Більськ-Підляський(Більськ), м. 19, 20, 22
Броди, м. 70
Буг, р. 19, 20, 23, 34
Бузулук, м. 85
Ваніно, бухта 101
Варшава, м. 20, 26-31, 109, 110
Великий Стидин (Стидин), с. 48, 56-60, 65, 95
Верхів, с. 22, 43
Вирка, с. 66
Вишнівський, р-н 84
Відень, м. 92
Вілія, р. 13
Вісла, р. 27
Вішньєвка, с. 21
Волинська земля 13
Волинь 20, 33, 34, 40, 47, 50, 61, 66
Володава, м. 33
Галичина 39, 66, 68
Генерал-Губернаторство 22, 33, 81
Гільча, с. 18
Горинь, р. 44, 55, 56, 59, 61, 62, 65
Горохівщина 67
Гоцанський, р-н 16
Градя, с. 66
Гранне, с. 23
Гута Степанська, кол. 47
Гутвин, хут. 56, 60, 61
Далекий Схід 14
Делятин, м. 47
Демидівка, с. 68, 70, 78, 82
Демидівський, р-н 81
Дермань, с. 44, 107, 109
Дніпро, р. 33, 65, 78
Дубенська, дор. 38
Дубенська, вул. 76
Дубенський, р-н 21
Дубенський, шлях 41, 76
Дубенщина 53, 78
Дубини, хут. 43
Дубно, м. 22
Дудінка, порт 93, 99
Єкатеринбург, м. 78
Єнісей, р. 92, 93
Заремби Косцельне, с. 20
Захід 66
Західна Україна 39, 47, 57, 81, 82
Здолбунів, м. 18, 20, 29, 41, 78
Здолбунів—Шепетівка, шлях 43
Іванова Долина, с. 47
Ігарка, м. 93
Казахстан 14, 35
Кам'янка-Струмилова, м. 19
Карамкен, с. 103
Карпати, гори 47, 66, 67
Каспій, море 89
Кемеровська, обл. 87
Київ, м. 78
Київська, губ. 15
Клевань, с. 33
Княгинин, с. (Дубенщина) 21, 22
Княгинин, с. (Демидівщина) 70, 71, 80, 81
Ковель, м. 22, 66
Колесники, с. 43
Коліма, р. 100, 102, 107
Колківщина 59
Комсомольськ-на-Амурі, м. 101
Коперніка, вул. 28, 29
Костопіль, м. 47, 56
Країв, с. 43
Краків, м. 32, 33
Красноярськ, м. 91, 92, 100
Кременець, м. 34, 40, 49, 101
Кременецькі ліси 68
Кременецька тюрма 40
Кременеччина 53, 78
Кривий Ріг, м. 107
Кривчики, с. 84
Кричильськ, с. 65
Крулевська Гута, м. 28
Куркова, вул. 20
Кішемень, с. 24
Лазенки 30
Лаперузова, протока 102
Ледно, с. 48, 56
Локачі, с. 67
Луцьк, м. 33, 85
Львів, м. 18, 19, 31, 33, 82, 88, 95
Любомирського, парк 50, 76, 77
Магадан, м. 102, 103
Майдан, с. 60, 61
Малкія, с. 20

Мамлютський, р-н 21
 Маріїнськ, м. 85, 87, 90
 Маршалковська, вул. 30
 Межиринські Гаї, с. 18
 Межиріч, с. 40
 Медвежий Ручей (Медвежка), г. 93, 94
 Медвежка див. *Медвежий Ручей*
 Мізоч, м. 18, 39, 40
 Млинів, с. 68
 Млинівський, р-н 70
 Могиляни, ст. 21, 78
 Москва, м. 13, 95, 96, 98, 106
 М'якит, с. 104
 Нагаєво, порт 103
 Німеччина 27, 28, 39, 92
 Нічогівка, с. 66
 Новосибірськ, м. 85
 Новосілки, с. 43
 Норильськ, м. 93-95, 98, 99
 Озеряни, ст. 18, 31
 Олевськ, м. 56
 Олика, ст. 66
 Орутукан, р-н 104, 106
 Осекрів, с. 67
 Острог, м. 13, 14, 16, 20-22, 26, 31, 33-36,
 39, 40, 41, 43, 78
 Острожський, р-н 40
 Острожчина 43
 Отто Юлійовича Шмідта (Шмідтиха), г. 94
 Охотське, море 102
 Падеревського, парк. 30
 Палатка, с. 103
 Північно-Казахстанська, обл. 39
 Піщанка, ліс 22
 Плоска, с. 43
 Полісся 39, 43, 47, 50, 57, 66, 82
 Полтавщина 70, 107
 Польща 13, 17, 20, 22, 76, 109, 110
 Постійне, с. 47, 62
 Прага, передмістя 27, 30
 Рава-Руський напрямок 19
 Радзивилів, м. 95
 Радів, с. 72
 Радянський Союз див. СССР
 Рембуртув, ст. 26
 Рівне—Київ, шлях 43
 Рівне, м. 33, 34, 36, 38, 39, 41, 43, 49, 53,
 58, 59, 66, 76, 82
 Рівненська, обл. 81
 Розваж, с. 43
 Романівка, с. 15
 Ростов, м. 90
 РСФСР 80, 84
 Сарни, м. 47
 Сахалін, о. 102
 Свяття, с. 40
 Середня Азія 95
 Седльце, м. 24, 27
 Severno-Kazakhstanская, обл. 21
 Сибір (Сібір) 14, 19, 28, 85, 109
 Сіножаті, хут. 67
 Сквіра, м. 16
 Сквирський, повіт 15
 Славута, м. 59
 Словаччина 60, 64
 Соломки, с. 45
 Соломки, урочище 45
 Соль-Ілецьк, м. 83
 Спорний, с. 104
 СССР (Радянський Союз) 17, 84, 102
 Стидин див. Великий Стидин
 Опір, р. 59
 Стіжок, с. 40
 Стохід, р. 66
 Стрілка, с. 104
 Суражські ліси 49
 Схід 33, 34
 Сян, р. 19
 Татарська, вул. 36
 Тернопільська, обл. 84
 Тернопільщина 107
 Тихий, океан 101
 Туруханськ, м. 93
 Тучин, м. 44
 Угли, с. 66
 Україна 14, 29, 33-34, 38, 39, 43, 49, 53,
 60, 77, 107
 Українська Держава 31
 Урал, р. 78
 Уральські гори 78
 Уст'є, р. 76
 Утінний Стан, с. 104
 Франція 92
 Харків, м. 85, 87
 Холм, м. 19, 28-34, 39, 55
 Хрінники, с. 78
 Хрінницька Діброва, с. 79
 Цуманський ліс 60, 61
 Челябінськ, м. 85
 Чехословаччина 102
 Чкалов, м. 78, 80, 84
 Шевченка, ім., парк 50
 Шльонськ, м. 28
 Шмідтиха див. *Отто Юл. Шмідта, г.*
 Шубків, с. 44
 Шуша, аляя 30
 Щецінське, воєводство 110
 Яблоневий, перевал 103
 Ягодное, с. 106

СПИСОК ФОТОГРАФІЙ ТА ІЛЮСТРАЦІЙ

Картосхема Рівненської області	6
Юрій Ступницький (Ковальчук)	12
Леонід Ступницький	14
Юрій Ступницький з братами Сергієм і Богданом	15
Учасники військового вишколу ім. Холодного Яру на маніфестації.....	35
Учасники військового вишколу ім. Холодного Яру на марші	37
За Українську Самостійну Соборну Державу! Дереворит Н. Хасевича.....	41
Командир групи «Дубовий» (Іван Литвинчук)	44
Фрагмент фотографії підстаршинської школи УПА	46
Полковник Дмитро Клячківський «Клим Савур — Охрім». Дереворит Н. Хасевича	51
Шеф головного військового штабу УПА полк. «Гончаренко» (Леонід Ступницький)	52
Курінний «Острий» (Ярослав Ждан)	54
Курінний «Крук» (Іван Климишин)	58
Повстанець. Малюнок В. Дорошенка	63
Кінна стежа УПА на Волині	67
Кару смерті в ССРСР скасовано, замінюючи її на 25 літ каторги. Дереворит Н. Хасевича	84
СССР — тюрма народів. Дереворит Н. Хасевича	100
Ю. Ступницький після звільнення з ув'язнення	107
Ю. Ступницький з колишнім дружинником Дмитром Петрівим	108
Сергій Ступницький	109

ЗМІСТ

Переднє слово

7

Юрій Ступницький. Спогади про пережите

13

Summary

111

Список скорочень

114

Іменний покажчик

115

Географічний покажчик

118

Список фотографій та ілюстрацій

120

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

СЕРІЙНЕ КНИЖКОВЕ ВИДАННЯ ДОКУМЕНТІВ,
МАТЕРІАЛІВ І НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДО ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Досі появилися такі томи Літопису УПА:

Том 1. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга перша: Початки УПА; документи і матеріали. Книга містить політичні й організаційні документи та матеріали до історії УПА на Волині і Поліссі. Третє, виправлене видання, 1989 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 2. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга друга. Книга містить підпільні документи і матеріали про бойові дії УПА на Волині й Поліссі. Друге виправлене видання, 1985 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 3-4. Чорний ліс: видання команди Станіславівського тактичного відтинка УПА, 1947 — 1950 роки. Книга перша і друга. Книги містять меморіали, біографічні нариси й документи про дії відділів УПА Станіславівського ТВ УПА. Частина матеріалів — оповідання, новели й вірші.

Том 3, книга перша: 1947 — 1948. Друге, виправлене видання, 1987 р., 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 4, книга друга: 1948 — 1950 (продовження). Друге виправлене видання, 1989 р., 288 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 5. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга третя: спомини учасників. Книга містить спогади, рецензії і додаткові підпільні матеріали про дії УПА. Між мемуарами — звідомлення про договір про ненапад між ГК УПА й угорською армією. 1983, 312 стор., мапи, ілюстрації.

Том 6. УПА в світлі німецьких документів, 1942 — 1945; книга перша: 1942 — липень 1944. Книга містить аналізи, меморандуми, звідомлення, звіти, а також переклади українських документів для центральних політичних, військових і поліційних установ. 1983, 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 7. УПА в світлі німецьких документів; 1942 — 1945; книга друга: Серпень 1944 — 1945 (продовження шостого тому). 1983, 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 8. Українська Головна Визвольна Рада; документи, офіційні публікації, матеріали; книга перша: 1944 — 1945. Книга містить основні документи Першого Великого Збору УГВР, передрук органу Президії УГВР *Вісник* (ч. 4 (7), серпень 1945) і статті та матеріали з 1944-45 рр., які стосуються цілості визвольного руху. 1980, 320 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 9. Українська Головна Визвольна Рада; книга друга: 1946 — 1948. Книга містить органи УГВР *Самостійність* і *Бюро Інформації УГВР* та інші матеріали. 1982, 520 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 10. Українська Головна Визвольна Рада; книга третя: 1949 — 1952. Збірник містить документи, офіційні звідомлення, публікації й матеріали УГВР в Україні, між ними *Бюро інформації УГВР*, вип. 4-6 і 9. 1984, 424 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 11. Тернопільщина: список впадших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13 березня 1944 до 31 грудня 1948 року. Це підпільне видання містить біографії 725 осіб, які загинули на території Тернопільської округи. Крім того, подає нові дані про смерть близько 100 невідомих повстанців, які загинули на території округи. 1985, XXXII — 248 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 12. Третя подільська воєнна округа УПА («Лисоня»): містить видані командою воєнної округи — короткі описи боїв відділів УПА—«Лисоня» від листопада 1943 до серпня 1945 року, збірник підпільних пісень *Повстанський стяг*, виданий з приводу п'ятиріччя УПА в 1947 році, та інші документи й матеріали групи УПА «Лисоня». 1989, 352 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 13. Перемищина-Перемиський курінь; книга перша: Денник відділу «Бурлаки» (Володимира Щигельського) — містить денник цього відділу («Ударники» 4,94 а) за час від жовтня 1946 до 24 жовтня 1947 року, ведений бунчужним «Буркуном», з епілогом Богдана Гука («Скали»). Книга має також різні документи сотні, такі, як накази, списки вояків, господарські документи тощо. 1986, 370 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 14. Перемищина-Перемиський курінь; книга друга: Деники й документи — містить денники сотенного «Крилача» (Ярослава Коцьолка) з 1944 і 1947 років, продовжувані по його смерті сотенним «Бурлакою» (Володимиром Щигельським) денник сотні «Крилача» (ведений бунчужним «Орестом») і документи обох сотен. 1987, 262 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 15. Кость Гімбельрайх: Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід»; спогади. Автор — киянин — оповідає про свої переживання від вибуху війни 1941 року до звільнення з УПА і рейду на Захід в 1945 році: мобілізація до ЧА, німецький полон, окупований Київ, участь у підпіллі ОУНм, к-р вд. УПА (ОУНм) в Карпатах, старшинська школа УПА, мандри по Поділлі й к-р вд. особливого призначення «УПА-Схід». 1987, 266 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 16. Підпільні журнали Закерзонської України, 1945 - 1947. Збірник містить передруки наступних підпільних журналів: *Тижневі вісті*, *Лісовик*, *Інформативні вісті*, *Інформатор* і *Перемога*. Всі числа цих журналів супроводяться англomовним резюме. Збірник має статтю про історію підпільної видавничої діяльності на Закерзонні та Акт оскарження О. Лебедович. 1987, 608 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 17. Англомовні видання українського підпілля, 1946 — 1947. Збірник містить передруки підпільних видань: *Нові Лідіце, Виселення єпископа Коциловського, Вибори в СРСР, Нова голодова катастрофа в Україні, Фашистівське страшило, До братніх чеського і словацького народів*. 1988, 192 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 18. Карпатська група УПА «Говерля»; книга перша: Документи, звіти та офіційні публікації. Містить передрук підпільного видання командування групи *Шлях Перемоги*, звіти команд тактичних відтинків УПА й звіти командирів відділів та підвідділів УПА, 24 ТВ УПА «Маківка». 1990, 328 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 19. Карпатська група УПА «Говерля»; книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. Включає збірку нарисів і споминів, друкованих у підпіллі. Майже всі спомини написані старшинами і вояками УПА ще на Україні або негайно після переходу на еміграцію. 1992, 357 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 20. Показчик до «Літопису УПА»; книга перша: 1-19 томи. Книга містить показчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інструкцій, поазбучні списки авторів та друкованих матеріалів й інші дані про перших 19 томів «Літопису УПА». 1994, 528 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 21. УПА в світлі німецьких документів, 1941 — 1943; Книга третя:

Червень 1941 — травень 1943. Книга містить звіти, меморандуми, а також переклади українських документів для центральних політичних і поліцейських установ. 1991, 271 сор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 22. УПА в світлі польських документів; книга перша: Військовий суд Оперативної групи «Вісла». Містить вироки, звіти та кореспонденцію Військового суду Оперативної групи «Вісла» за період від травня до вересня 1947 р. 1992, 627 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 23. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Більша частина книги — це спомини санітарів, медиків, лікарів й інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). Внизу теж поміщені документи й біографії працівників УЧХ. 1992, 480 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 24. Ідея і Чин: орган Проводу ОУН, 1942 — 1946. У цій книзі передруковано головний політично-інформативний журнал Проводу ОУН на Українських Землях, що появився в роках 1942 — 1946. Журнал містив важливі інформації про боротьбу УПА, німецьку та російську окупаційну політику, розвиток української політичної думки. 1995, 592 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 25. Пісні УПА. Збірка пісень, тематично пов'язаних з боротьбою УПА. Збірник включає не тільки властиві пісні вояків УПА, але й укладені пізніше в тюрмах і концтаборах, чи уложені народом. Збірник включає тексти пісень, їх варіанти, мелодію і її варіанти, а також дані про саму пісню, її авторів й оспівуваних у піснях героїв чи події. Збірник має понад 600 пісень чи їх варіантів. 1997, XXXIV+556 стор., тверда обкладинка, ноти.

Том 27. Роман Петренко: За Україну, за її волю; спогади. Автор — волиняк — оповідає про свою діяльність від вибуху війни у 1939 до відходу на Захід у 1945. Спочатку автор був діячем ОУН Сарненської округи (від січня 1942 в підпіллі), згодом — шефом господарського відділу ШВО УПА «Заграва», від літа 1943 — ГВШ (потім КВШ УПА-Північ, к-р Д. Клячківський) і від літа 1944 — старшиною для особливих доручень при ГСЗС УГВР під керівництвом М. Лебедя. 1997, 279 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 28. Марія Савчин: Тисяча доріг; спомини. Автор оповідає про свої переживання від вибуху війни (від 1944 до 1953 — в підпіллі) до свого приходу на еміграцію у 1954. Від 1945 була дружиною В. Галаси, заступника пров. ОУН Закерзонського краю, від 1947 співробітника ГОСП в Карпатах, і від 1948 — пров. ОУН ПЗУЗ. Авторка перебувала разом з ним на Закерзонні, в Карпатах, на Волині й накінець — у тюрмі КГБ у Києві. 1995, 600 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 29. Іван Гарасимів («Палій»): «З юнацьких мрій — у ряди УПА». Це розповідь учасника підстаршинської школи УПА в Карпатах та ройового в сотні У-І (94) про його бойовий шлях в УПА від осені 1943 до осені 1947 в Карпатах та на Лемківщині. Спогади дають цікаву картину із щоденного життя повстанців та їхніх командирів, як теж про важке становище українського населення на цих теренах. 1999, 336 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 30. Степан Хрін (Степан Стебельський): Крізь сміх заліза; спогади. Книга містить два спогади Степана Стебельського («Хріна»), к-ра ТВ УПА 24 «Маківка» — «Крізь сміх заліза», «Зимом в бункері» та спогади Олексі Конопядського («Острове́рха») — «Спомини чотогого УПА Острове́рха». Автори оповідають про свої дії в УПА від 1944 по 1949 рік на Лемківщині та Дрогобиччині.

Підготовляються до друку такі томи «Літопису УПА»:

Том 26. Українська Головна Визвольна Рада; книга четверта: Документи, спогади і біографії. Збірник містить протокол ВЗ УГВР, доповідь на цьому зборі й інші документи: вибір з листування президента УГВР Кирила Осьмака, переговори з польським підпіллям, Угорщиною й Румунією, слідчу справу Миколи та Петра Дужих й інші документи. В книзі також спогади членів УГВР й інших осіб про утворення та діяльність УГВР.

Холмський тактичний відтинок УПА («Данилів»): містить огляди й документи про дії УПА на Холмщині й Підляшші в 1945 — 1948 роках. Між документами — звіти Холмського ТВ УПА, хроніки (денники) сотень УПА, звіти зі зустрічей представників УПА з представниками польського резистансу з ВіН-у («Вольносьць і Незавісосьць»), звіт зі зустрічі з англійським кореспондентом, радянські документи про депортацію українців до ССРСР та інше.

Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Книга друга. Велика частина книги — це спомини санітарів, медсестер, медиків, лікарів і інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ).

Спогади Івана Гарваса («Сої»). Книга містить спогади «Сої», «Вуса», «Спар-

така», «Семеніва» та інших членів відділу УПА к-ра «Бриля». В книзі також подаються оперативні звіти к-ра «Бриля» та к-ра «Гамалії» («Переяслави І» та «Переяслави ІІ») з тактичного відтинку УПА — «Розточчя».

Ярославщина, Любачівщина, Томашівщина. Книга містить документи і матеріали 27 ТВ УПА «Бастіон» та ІІ округи ОУН «Батурин» за роки 1944—1947. Між документами також хроніки відділів «Месники» 2 і 3, накази, реєстри та списки відділів. Книга також включає спогад сотенного «Тучі», й політвиховника «Шеремети» та спогад «Козака» з почоту к-ра «Залізняка».

Показчик до «Літопису УПА»; книга 2: 21—30 томи та 1—2 томи нової серії. Книга містить показчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, поазбучні списки авторів та надрукованих матеріалів й інші дані про томи «Літопису УПА» основної та нової серії, як також книги «Повстанські могили».

*У новій серії, т. зв. Київській,
у співпраці з Інститутом української археографії та
джерелознавства Національної Академії Наук України та Головним
Архівним Управлінням при Кабінеті Міністрів України, появились
слідуючі томи «Літопису УПА»:*

1. Видання Головного Командування УПА. Книга містить видання: «До зброї», №1-6,1943; «Повстанець», №1-6,1944—1945; «Український перець», №1-3, 1943-1945; «Бойовий правильник піхоти». Київ-Торонто, 1995, 482 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали. Книга містить документи Головної Команди УПА (УПА-Північ) та військових округ — «Заграва», «Богун», «Турів» і «Тютюнник». Київ-Торонто, 1999, 724 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Підготовляються до друку такі томи «Літопису УПА», нової серії:

Документи ЦК КП(б)У про організацію боротьби з українським національно-визвольним рухом у 40—50 рр. ХХ ст. Книга містить постанови Політбюро, Секретаріату і Оргбюро ЦК КП(б)У та різні супроводжуючі матеріали. Більшість документів представляють «Особливу папку» документів ЦК КП(б)У.

Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1947. Книга містить документи командувань УПА—Північ і УПА—Південь, Проводу НВРО, Північно-Західного і Північно-Східного країв, а також військових округ: «Заграва», «Богун»,

«ЛІТОПИС УПА» В МЕРЕЖІ INTERNET

Заходами Адміністрації видавництва «Літопис УПА», детальну інформацію в англійській мові про видання та споріднені матеріали можна знайти в мережі Internet під адресою:

<http://www.infoukes.com/commercial/litopysupa/index.html>

Ця інформація складається з чотирьох груп.

1. Вступ до серії (Introduction to the Series), який дає загальні інформації про «Літопис УПА» та цілі видавництва.
2. Інформації про замовлення (Ordering information), які дають короткі інформації про кожний том серії та як їх замовляти.
3. Книги «Літопис УПА» (Litopys UPA Volumes), де про кожний том подається не тільки повна бібліографічна інформація (титульна сторінка, дата і місце публікації, число ISBN, ціна та редактор книги), але також повний текст вступної статті та резюме матеріалів тому. Текст ілюстрований знімками які знаходяться в книзі.
4. Споріднені матеріали (Related Materials). В цій групі подані публікації інших видавництв, що відносяться до теми УПА та збройного підпілля в Україні.

Повну інформацію українською і англійською мовами можна знайти на новій web-сторінці за адресою:

<http://www.litopysupa.com>

Про дальші інформації можна звертатися на адресу

Адміністрації:

Микола Кулик - upa@allstream.net

або редакції:

Модест Піпецький - modest1921@aol.com

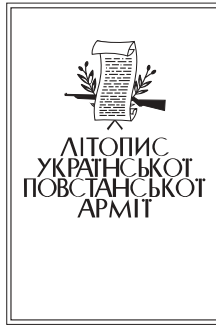
Петро Й. Потічний - potichp@sympatico.ca

Іван Лико - vyslok@aol.com

Адміністрація в Україні - litopys@bs.lviv.ua

Будемо вдячні за відгуки читачів на наше видання.

Пишіть на подані адреси або також на: www.litopysupa.com

ОБ'ЄДНАННЯ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА В США Й КАНАДІ
та
ТОВАРИСТВА КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА ім. ГЕН. ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ
В США Й КАНАДІ

ВИДАВНИЧИЙ КОМІТЕТ «ЛІТОПИСУ УПА»

С. Баб'як, М. Бошно, С. Голяш, В. Дашко, О. Жигар, М. Зінько, Ірина Камінська,
М. Ковальчин, М. Кошик, Б. Крук, М. Кулик, Р. Кулик, І. Лико, М. Мігус, П. Мицак,
В. Новак, С. Новицький, Б. Пасічник, Р. Петренко, Марія Пискір, П. Потічний,
М. Ріпецький, І. Росіл-Юрко, В. Сорочак, Я. Струтинський, М. Федак, Марта Філь,
Л. Фугала, Є. Штендера

Адміністрація:

М. Кулик, В. Дашко, Р. Кулик, М. Мігус, І. Росіл

Адреса в Канаді:

ЛІТОПИС U.P.A.
P.O. Box, Station „С“
Toronto, Ontario, M6J 3M7, CANADA
e-mail: upa@allstream.net

Адреса в Україні:

Гор Гомзяк, Богдан Столяр

**Благодійний Громадський Фонд “Літопис УПА”
ім. Володимира Макара**
Володимир В'ятрович

«Літопис УПА»
пл. Міцкевича, 6/7, м. Львів, 79000, Україна
тел. (0322) 72-40-64 e-mail: litopys@bs.lviv.ua

– Бандьора, здавайся!
На це з криївки ніхто не
відповів. Тоді він кинув у
люк гранату. Після того всі
трое пострілялися. Труп
відкопали, і перевезли в
Дермань до школи. Два
трупи повстанців посадили
під стіною, а батьків
викинули в басейн з
водою. Після трьох днів
люди вночі поховали
батька, ще з одним
повстанцем-дерманцем, на
могилках біля школи в
Дермані. На могилі
поставили високий
березовий хрест, який
місцеві яничари тричі
рубали. І тричі у ночі хтось
ставив новий хрест. Тепер
на могилі поставлено
пам'ятник...

ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОЇ
ПОВСТАНСЬКОЇ
АРМІЇ

Юрій
Ступницький

СПОГАДИ ПРО ПЕРЕЖИТЕ